

❀ अथ पञ्चदशाध्यायारम्भः ❀

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं तन्नऽत्रा सुव ॥ १ ॥

य० ३० । ३ ॥

अग्ने जातानित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता । त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अस्य प्रथममन्त्रे राजराजपुरुषैः किं किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

अब पन्द्रहवें अध्याय का आरम्भ है इस के प्रथम मन्त्र में राजा और राजपुरुषों को क्या २ करना चाहिये इस विषय का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अग्ने जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान्नुद जातवेदः ।
अधि नो ब्रूहि सुमनाऽअहेङ्स्तव स्याम शर्मन्त्रिवरूथऽउद्गौ ॥ १ ॥

अग्ने । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानिति सऽपत्नान् । प्रति ।
अजातान् । नुद । जातवेद इति जातऽवेदः । अधि । नः । ब्रूहि । सुमना इति
सुऽमनाः । अहेङन् । तव । स्याम । शर्मन् । त्रिवरूथ इति त्रिऽवरूथे ।
उद्गावित्युत्तमौ ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्ने) राजन् वा सेनापते (जातान्) उत्पन्नान् प्रसिद्धान् (प्र)
(नुद) दूरे प्रक्षिप । अत्र द्वयचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नीन्)
सपत्नीव वर्तमानानरीन् (प्रति) (अजातान्) अप्रकटान् (नुद) प्रेष्य (जातवेदः)
जातबल (अधि) (नः) अस्मान् (ब्रूहि) उपदिश (सुमनाः) प्रसन्नस्वान्तः (अहेङन्)
अनादरमकुर्वन् (तत्) (स्याम) (शर्मन्) गृहे (त्रिवरूथे) त्रीणि वरूथान्याध्या-
त्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानि सुखानि यस्मिन् (उद्गौ) उदुत्कृष्टानि वस्तूनि भवन्ति
यस्मिंस्तस्मिन् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं नो जातान् सपत्नान् प्रणुदा हे जातवेदस्त्वमजातान्
शत्रून्नुद अस्मान् हेङन् सुमनास्त्वं नोऽस्मान् प्रत्यधिब्रूहि यतो वयं तवोद्गौ त्रिवरूथे
शर्मन् सुखिनः स्याम ॥ १ ॥

भावार्थः—राजादिसभ्यजनैर्गुप्तैश्चारैः प्रसिद्धाऽप्रसिद्धान् शत्रून् निश्चित्य वशं
नेयाः । न कस्यापि धार्मिकस्यानादरोऽधार्मिकस्यादरश्च कर्त्तव्यः यतः सर्वे सज्जना
विश्वस्ताः सन्तो राष्ट्रे वसेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) राजन् वा सेनापते ! आप (नः) हमारे (जातान्) प्रसिद्ध (सपत्नान्) शत्रुओं को (प्र, नुद) दूर कीजिये । हे (जातवेदः) प्रसिद्ध बलवान् राजन् ! आप (अजातान्) अप्रसिद्ध शत्रुओं को (नुद) प्रेरणा कीजिये और हमारा (अहेडन्) अनादर न करते हुए (सुमनाः) प्रसन्नचित्त आप (नः) (प्रति) हमारे प्रति (अधिब्रूहि) अधिक उपदेश कीजिये जिससे हम लोग (तव) आप के (उज्जौ) उत्तम पदार्थों से युक्त (त्रिवरूथे) आध्यात्मिक आधिभौतिक और आधिदैविक इन तीनों सुखों के हेतु (शर्मन्) घर में (स्याम) सुखी होवें ॥ १ ॥

भावार्थः—राजा आदि न्यायाधीश सभासदों को चाहिये कि गुप्त दूतों से प्रसिद्ध और अप्रसिद्ध शत्रुओं को निश्चय करके वश में करें और किसी धर्मात्मा का तिरस्कार और अधर्मी का सत्कार भी कभी न करें जिस से सब सज्जन लोग विश्वासपूर्वक राज्य में बसैं ॥ १ ॥

सहसा जातानित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिक् त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सहसा जातान् प्रणुदा नः सपत्नान् प्रत्यजातान् जातवेदो
नुदस्व । अधि नो ब्रूहि सुमनस्यमानो वयम् स्याम प्रणुदा नः
सपत्नान् ॥ २ ॥

सहसा । जातान् । प्र । नुद । नः । सपत्नानिति सपत्नान् । प्रति ।
अजातान् । जातवेद इति जातवेदः । नुदस्व । अधि । नः । ब्रूहि । सुमनस्यमान
इति सुमनस्यमानः । वयम् । स्याम । प्र । नुद । नः । सपत्नानिति सपत्नान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(सहसा) बल्लेन सह (जातान्) प्रादुर्भूतान् विरोधिनः (प्र) (नुद) विजयस्व । अत्र द्वयचोऽतस्तिङ् इति दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) सपत्नीव वर्त्तमानान् शत्रून् (प्रति) (अजातान्) युद्धेऽप्रकटान् शत्रुसेविनो मित्रान् (जातवेदः) जातप्रज्ञान् (नुदस्व) पृथक् कुरु (अधि) (नः) (ब्रूहि) विजयविधिमुपदिश (सुमनस्यमानः) सुष्ठु विचारयन् (वयम्) (स्याम) भवेम (प्र) (नुद) हिन्धि । अत्रापि पूर्ववद्दीर्घः (नः) अस्माकम् (सपत्नान्) विरोधे वर्त्तमानान् सम्बन्धिनः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे जातवेदस्त्वं नः सहसा जातान्सपत्नान् प्रणुद । तान् प्रत्यजातान् नुदस्व । सुमनस्यमानस्त्वं नोऽधि ब्रूहि । वयं तव सहायाः स्याम । याज्ञः सपत्नान् त्वं प्रणुद तान् वयमपि प्रणुदेम ॥ २ ॥

भावार्थः—ये राजभृत्याः शत्रुनिवारणे यथाशक्ति न प्रयतन्ते ते सम्यग्दण्डयाः । ये स्वसहायाः स्थुस्तान् राजा सत्कुर्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) प्रकृष्ट ज्ञान को प्राप्त हुए राजन् ! आप (नः) हमारे (सहसा) बल के सहित (जातान्) प्रसिद्ध हुए (सपत्नान्) शत्रुओं को (प्रणुद) जीतिये और उन (प्रति) (अजातान्) युद्ध में छिपे हुए शत्रुओं के सेवक मित्रभाव से प्रसिद्धों को (नुदस्व) पृथक् कीजिये तथा (सुमनस्यमानः) अच्छे प्रकार विचारते हुए आप (नः) हमारे लिये (अधिब्रूहि) अधिकता से विजय के विधान का उपदेश कीजिये (वयम्) हम लोग आप के सहायक (स्याम) हों जिन (नः) हमारे (सपत्नान्) विरोध में प्रवृत्त सम्बन्धियों को आप (प्रणुद) मारें उन को हम लोग भी मारें ॥ २ ॥

भावार्थः—राजा को चाहिये कि जो राज्य के सेवक शत्रुओं के निवारण करने में यथाशक्ति प्रयत्न न करें उन को अच्छे प्रकार दण्ड दें और जो अपने सहायक हों उन का सत्कार करें ॥ २ ॥

षोडशीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । दम्पती देवते । ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ पतिपत्नीधर्ममाह ॥

अब स्त्री पुरुष का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं चतुश्चत्वारिंश स्तोमो वर्चो द्रविणम् । अग्नेः पुरीषमस्यप्सो नाम तां त्वा विश्वेऽभि गृणन्तु देवाः । स्तोमपृष्ठा घृतवतीह सीद प्रजावदस्मे द्रविणा यजस्व ॥ ३ ॥

षोडशी । स्तोमः । ओजः । द्रविणम् । चतुश्चत्वारिंश इति चतुःश्चत्वारिंशः । स्तोमः । वर्चः । द्रविणम् । अग्नेः । पुरीषम् । असि । अप्सः । नाम । ताम् । त्वा । विश्वे । अभि । गृणन्तु । देवाः । स्तोमपृष्ठा इति स्तोमपृष्ठाः । घृतवतीति घृतवती । इह । सीद । प्रजावदिति प्रजावत् । अस्मे । द्रविणा । यजस्व ॥ ३ ॥

पदार्थः—(षोडशी) प्रशस्ताः षोडश कलाः सन्ति यस्मिन् सः (स्तोमः) स्तोममर्हः (ओजः) पराक्रमः (द्रविणम्) धनम् (चतुश्चत्वारिंशः) पतस्संख्यापूरको ब्रह्मचर्यव्यवहारकरः (स्तोमः) स्तुषन्ति येन सः (वर्चः) अध्ययनम् (द्रविणम्) बलं वा (अग्नेः) पावकस्य (पुरीषम्) पूरितकरम् (असि) (अप्सः) न विद्यते परपदार्थस्याप्सो भक्षणं यस्य सः (नाम) प्रसिद्धम् (ताम्) (त्वा) त्वाम् (विश्वे) (अभि) (गृणन्तु) प्रशंसन्तु (देवाः) विद्वांसः (स्तोमपृष्ठा) स्तोमाः पृष्ठा ज्ञापयितुमिष्टा यस्याः सा (घृतवती) प्रशस्ताज्यादियुक्ता (इह) गृहाश्रमे (सीद) (प्रजावत्) बहयः प्रजा यस्मात्तत् (अस्मे) अस्मभ्यम् (द्रविणा) द्रविणं धनम् । अत्र सुपां सुलुगुगित्याकारादेशः (यजस्व) देहि ॥ ३ ॥

अन्वयः—यः षोडशी स्तोम ओजो द्रविणं यश्चत्वारिंशः स्तोमो नाम वर्चो द्रविणं च ददाति योऽग्नेः पुरीषं प्राप्सोऽप्सोऽसि तं त्वां तां च विश्वे देवा अभिगृणन्तु सा त्वं स्तोमपृष्ठा घृतवती सतीह गृहाश्रमे सीदास्ते प्रजावद् द्रविणा यजस्व ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः षोडशकलात्मके जगति विद्याबलं विस्तार्य गृहाश्रमं कृत्वा विद्यादानादीनि कर्माणि सततं कार्याणि ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (षोडशी) प्रशंसित सोलह कलाओं से युक्त (स्तोमः) स्तुति के योग्य (ओजः) पराक्रम (द्रविणम्) धन जो (चतुश्चत्वारिंशः) चवालीस सख्या को पूर्ण करने वाला ब्रह्मचर्य का आचरण (स्तोमः) स्तुति का साधन (नाम) प्रसिद्ध (वर्चः) पदना और (द्रविणम्) बल को देती है । जो (अग्नेः) अग्नि की (पुरीषम्) पुत्ति को प्राप्त (अप्सः) दूसरे के पदार्थों के भोग की इच्छा से रहित (असि) हो उस (त्वा) पुरुष तथा (ताम्) स्त्री की (विधे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (अभिगृणन्तु) प्रशंसा करें सो तू (स्तोमपृष्ठा) इष्ट स्तुतियों को जनाने वाली (वृत्तवती) प्रशंसित धी आदि पदार्थों से युक्त (इह) इस गृहाश्रम में (सीद) स्थित हो और (अस्मे) हमारे लिये (प्रजावत्) बहुत सन्तानों के हेतु (द्रविणा) धन को (यजस्व) दिया कर ॥ ३ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि सोलह कला रूप जगत् में विद्यारूप बल को फैला और गृहाश्रम करके विद्यादानादि कर्मों को निरन्तर किया करें ॥ ३ ॥

एवश्छन्द इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः । निचृदाकृतिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्याः प्रयत्नेन साधनैः सुखानि वर्द्धयन्त्वित्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्नपूर्वक साधनों से सुख बढ़ावें यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

एवश्छन्दो वरिवश्छन्दः शम्भूरश्छन्दः परिभूरश्छन्दः आच्छच्छन्दो मत्तश्छन्दो व्यच्छश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिश्छन्दः ककुप् छन्दः त्रिकुक् छन्दः काव्यं छन्दोऽअङ्कुपं छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः तुरश्छन्दो अजश्छन्दः ॥ ४ ॥

एवं । छन्दः । वरिवः । छन्दः । शम्भूरिति शम्भूः । छन्दः । परिभूरिति परिभूः । छन्दः । आच्छादित्याच्छत् । छन्दः । मनः । छन्दः । व्यचः । छन्दः । सिन्धुः । छन्दः । समुद्रः । छन्दः । सरिम् । छन्दः । ककुप् । छन्दः । त्रिकुक्बिति त्रिकुक् । छन्दः । काव्यम् । छन्दः । अङ्कुपम् । छन्दः । अक्षरपङ्क्तिरित्यक्षरपङ्क्तिः । छन्दः । पदपङ्क्तिरिति पदपङ्क्तिः । छन्दः । विष्टारपङ्क्तिः । विस्तारपङ्क्तिरिति विस्तारपङ्क्तिः । छन्दः । तुरः । छन्दः । अजः । छन्दः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एवः) ज्ञानम् (छन्दः) आनन्दम् (वरिवः) सत्यसेवनम् (छन्दः) सुखप्रदम् (शम्भूः) सुखं भावुकः (छन्दः) आह्लादकारी व्यवहारः (परिभूः) सर्वतः पुरुषार्थी (छन्दः) सत्यप्रदीपकः (आच्छत्) दोषापवारणम् (छन्दः) ऊर्जनम् (मनः) संकल्पो विकल्पः (छन्दः) प्रकाशकरम् (व्यचः) शुभगुणव्याप्तिः (छन्दः) आनन्दकारि (सिन्धुः) नदीव चलनम् (छन्दः) (समुद्रः) सागर इव गाम्भीर्यम् (छन्दः) अर्थकरम् (सरिरम्) जलमिव सरलता कोमलता (छन्दः) जलमिव शान्तिः (ककुप्) दिगिव यशः (छन्दः) प्रतिष्ठाप्रदम् (त्रिकुप्) त्रीणि कानि सुखानि स्कुभ्राति येन कर्मणा तत् । अत्र छान्दसो वर्णलोप इति सलोपः (छन्दः) आनन्दकरम् (काव्यम्) कविभिर्निर्मितम् (छन्दः) प्रकाशकम् (अङ्कुपम्) अङ्कूनि कुटिलानि गमनानि पाति रक्षति तज्जलम् (छन्दः) तत्तिकरं कर्म (अक्षरपङ्क्तिः) असौ च लोकः (छन्दः) आनन्दकरः (पदपङ्क्तिः) अयं लोकः (छन्दः) सुखसाधकः (विष्टारपङ्क्तिः) सर्वा दिशः (छन्दः) सुखसाधिकाः (क्षुरः) क्षुर इव क्षेदक आदित्यः (छन्दः) विज्ञानम् (भ्रजः) दीप्तम् । अत्र वर्णव्यत्ययेन ह्रस्वत्वम् (छन्दः) स्वच्छानन्दकरः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यूयं परमप्रयत्नेनैवश्छन्दो वरिवश्छन्दः शम्भूश्छन्दः परिभूश्छन्द आच्छच्छन्दो मनश्छन्दो व्यचश्छन्दः सिन्धुश्छन्दः समुद्रश्छन्दः सरिरं छन्दः ककुप् छन्दस्त्रिकुप्छन्दः काव्यं छन्दोऽङ्कुपं छन्दोऽक्षरपङ्क्तिश्छन्दः पदपङ्क्तिश्छन्दो विष्टारपङ्क्तिश्छन्दः क्षुरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः सुखाय साधुत ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः ! धर्म्यकर्मपुरुषार्थानुष्ठानेन प्रिया भवन्ति ते सर्वेभ्यः सृष्टिस्थपदार्थेभ्यः सुखानि संग्रहीतुं शक्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग उत्तम प्रयत्न से (एवः) (छन्दः) आनन्ददायक ज्ञान (वरिवः) सत्यसेवनरूप (छन्दः) सुखदायक (शम्भूः) सुख का अनुभव (छन्दः) आनन्दकारी (परिभूः) सब ओर से पुरुषार्थी (छन्दः) सत्य का प्रकाशक (आच्छत्) दोषों का हटाना (छन्दः) जीवन (मनः) संकल्प विकल्पात्मक (छन्दः) प्रकाशकारी (व्यचः) शुभ गुणों की व्याप्ति (छन्दः) आनन्दकारक (सिन्धुः) नदी के तुल्य चलना (छन्दः) स्वतन्त्रता (समुद्रः) समुद्र के समान गम्भीरता (छन्दः) प्रयोजनसिद्धिकारी (सरिरम्) जल के तुल्य कोमलता (छन्दः) जल के समान शान्ति (ककुप्) दिशाओं के तुल्य उज्ज्वल कीर्ति (छन्दः) प्रतिष्ठा देने वाला (त्रिकुप्) अध्यात्मादि तीन सुखों का प्राप्त करने वाला कर्म (छन्दः) आनन्दकारक (काव्यम्) दीर्घदर्शी कवि लोगों ने बनाया (छन्दः) प्रकाशक विज्ञानदायक (अङ्कुपम्) टेढ़ी गति वाला जल (छन्दः) उपकारी (अक्षरपङ्क्तिः) परलोक (छन्दः) आनन्दकारी (पदपङ्क्तिः) यह लोक (छन्दः) सुखसाधक (विष्टारपङ्क्तिः) सब दिशा (छन्दः) सुख का साधक (क्षुरः) क्षुरा के समान पदार्थों का क्षेदक सूर्य (छन्दः) विज्ञानस्वरूप (भ्रजः) प्रकाशमय (छन्दः) स्वच्छ आनन्दकारी पदार्थ सुख के लिये सिद्ध करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य धर्मयुक्त कर्म में पुरुषार्थ करने से सब के प्रिय होना अच्छा समझते हैं वे सब सृष्टि के पदार्थों से सुख लेने को समर्थ होते हैं ॥ ४ ॥

आच्छच्छन्द इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः । सुरिगभिकृतिश्छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः प्रयत्नेन स्वातन्त्र्यं विधेयमित्याह ॥

मनुष्यों को चाहिये कि प्रयत्न के साथ स्वतन्त्रता बढ़ावे
यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

आच्छच्छन्दः प्रच्छच्छन्दः संयच्छन्दो वियच्छन्दो बृहच्छन्दो
रथन्तरच्छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः
संस्तुप् छन्दोऽनुष्टुप् छन्दोऽएवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो
वयस्कृच्छन्दो विस्पृद्धश्छन्दो विशालं छन्दश्छदिरछन्दो दुरोहणं
छन्दस्तन्द्रं छन्दोऽअङ्काङ्कं छन्दः ॥ ५ ॥

आच्छदित्याऽछत् । छन्दः । प्रच्छदिति प्रऽछत् । छन्दः । संयदिति
सम्ऽयत् । छन्दः । वियदिति विऽयत् । छन्दः । बृहत् । छन्दः । रथन्तरमिति
रथम्ऽतरम् । छन्दः । निकाय इति निऽकायः । छन्दः । विवध इति विऽवधः ।
छन्दः । गिरः । छन्दः । भ्रजः । छन्दः । संस्तुविति सम्ऽस्तुप् । छन्दः ।
अनुष्टुप् । अनुस्तुवित्यनुऽस्तुप् । छन्दः । एवः । छन्दः । वरिवः । छन्दः । वयः ।
छन्दः । वयस्कृत् । वयःकृदिति वयःकृत् । छन्दः । विस्पृद्धः । विस्पृद्धा इति
विऽस्पृद्धाः । छन्दः । विशालमिति विऽशालम् । छन्दः । छदिः । छन्दः ।
दुरोहणमिति दुःश्रोहणम् । छन्दः । तन्द्रम् । छन्दः । अङ्काङ्कमित्यङ्कः
अङ्कम् । छन्दः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आच्छत्) समन्तात् पापनिवारकं कर्म (छन्दः) प्रकाशनम्
(प्रच्छत्) प्रयत्नेन दुष्टस्वभावदूरीकरणार्थं कर्म (छन्दः) उत्साहनम् (संयत्) संयमः
(छन्दः) (बलम्) (वियत्) विविधैः प्रकारैर्यतते येन तत् (छन्दः) उत्साहः (बृहत्)
महद्वर्धनम् (छन्दः) स्वातन्त्र्यम् (रथन्तरम्) यदस्मिन् लोके तारकं वस्त्वस्ति तत्
(छन्दः) स्वीकरणम् (निकायः) निश्चिन्वन्ति उपसमाधत्ते येन वायुना तत् (छन्दः)
स्वीकरणम् (विवधः) विशेषेण बध्नान्ति पदार्था यस्मिन्स्तदन्तरिक्षम् (छन्दः) प्रकाशनम्
(गिरः) गीर्यते निगल्यते यदेनं तत् (छन्दः) स्वीकरणम् (भ्रजः) भ्राजते प्रकाशते
योऽग्निः सः (छन्दः) स्वीकरणम् (संस्तुप्) सम्यक् स्तुभ्राति शब्दार्थसम्बन्धान् यया
सा वाक् (छन्दः) आह्लादकारि (अनुष्टुप्) श्रुत्वा पश्चात् स्तुभ्राति जानाति शास्त्राणि

यथा मननक्रियया सा (छन्दः) उपदेशः (एवः) प्रापणम् (छन्दः) प्रयतनम् (वरिवः) विद्वन्परिचरणम् (छन्दः) स्वीकरणम् (वयः) जीवनम् (छन्दः) स्वाधीनम् (वयस्कृत) यद्वयस्करोति तज्जीवनसाधनम् (छन्दः) स्वीकरणम् (विष्पद्भिः) विशेषेण यः स्पर्धते सः (छन्दः) प्रदीपनम् (विशालम्) विस्तीर्णं कर्म (छन्दः) परिग्रहणम् (छदिः) विघ्नापवारणम् (छन्दः) सुखावहम् (दूरोहणम्) दुःखेन रोदुमहम् (छन्दः) ऊर्जनम् (तन्द्रम्) स्वतन्त्रताकरणम् (छन्दः) प्रकाशनम् (अङ्गाङ्गम्) गणितविद्या (छन्दः) संस्थापनम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—मनुष्यैराच्छन्दः प्रच्छन्दः संयच्छन्दो विद्यच्छन्दो बृहच्छन्दो रथन्तरं छन्दो निकायश्छन्दो विवधश्छन्दो गिरश्छन्दो भ्रजश्छन्दः संस्तुच्छन्दोऽनुष्टुप्छन्दः एवश्छन्दो वरिवश्छन्दो वयश्छन्दो वयस्कृच्छन्दो विष्पद्भिश्छन्दो विशालं छन्दश्छदिश्छन्दो दूरोहणं छन्दस्तन्द्रं छन्दोऽङ्गाङ्कं छन्दः स्वीकृत्य प्रचार्य प्रयतितव्यम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः पुरुषार्थेन पारतन्त्र्यहानिः स्वातन्त्र्यस्वीकरणं सततं विधेयम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि (आच्छत्) अच्छे प्रकार पापों की निवृत्ति करने हारा कर्म (छन्दः) प्रकाश (प्रच्छत्) प्रयत्न से दुष्ट स्वभाव को दूर करने वाला कर्म (छन्दः) उत्साह (संयत्) संयम (छन्दः) बल (वियत्) विविध यत्न का साधक (छन्दः) धैर्य (बृहत्) बहुत बृद्धि (छन्दः) स्वतन्त्रता (रथन्तरम्) समुद्ररूप संसार से पार करने वाला पदार्थ (छन्दः) स्वीकार (निकायः) संयोग का हेतु वायु (छन्दः) स्वीकार (विविधः) विशेष करके पदार्थों के रहने का स्थान अन्तरिक्ष (छन्दः) प्रकाशरूप (गिरः) भोगने योग्य अन्न (छन्दः) ग्रहण (भ्रजः) प्रकाशरूप अग्नि (छन्दः) ले लेना (संस्तुप्) अच्छे प्रकार शब्दार्थ सम्बन्धों को जनाने हारी वाणी (छन्दः) आनन्दकारक (अनुष्टुप्) सुनने के पीछे शास्त्रों को जनाने हारी मन की क्रिया (छन्दः) उपदेश (एवः) प्राप्ति (छन्दः) प्रयत्न (वरिवः) विद्वानों की सेवा (छन्दः) स्वीकार (वयः) जीवन (छन्दः) स्वाधीनता (वयस्कृत) अवस्थावर्द्धक जीवन के साधन (छन्दः) ग्रहण (विष्पद्भिः) विशेष करके जिससे ईर्ष्या करे वह (छन्दः) प्रकाश (विशालम्) विस्तीर्ण कर्म (छन्दः) ग्रहण करना (छदिः) विघ्नों का हटाना (छन्दः) सुखों को पहुँचाने वाला (दूरोहणम्) दुःख से चढ़ने योग्य (छन्दः) बल (तन्द्रम्) स्वतन्त्रता करना (छन्दः) प्रकाश और (अङ्गाङ्गम्) गणितविद्या का (छन्दः) सम्यक् स्थापन करना स्वीकार और प्रचार के लिये प्रयत्न करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि पुरुषार्थ करने से पराधीनता छुड़ा के स्वाधीनता का निरन्तर स्वीकार करें ॥ ५ ॥

रश्मिनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः । विराडभिकृतिश्छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

अथ विद्वद्भिः पदार्थविद्या ज्ञातव्येत्याह ॥

विद्वानों को पदार्थविद्या के जानने का उपाय करना चाहिये
यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

रश्मिना सत्याय सत्यं जिन्व प्रेतिना धर्मणा धर्मं जिन्वान्वित्या
दिवा दिवं जिन्व सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व प्रतिधिना पृथिव्या
पृथिवीं जिन्व विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व प्रवयाऽह्नाहर्जिन्वानु या
रात्र्या रात्रीं जिन्वोशिजा वसुभ्यो वसून् जिन्व प्रकेतेनादित्येभ्यः
आदित्याञ्जिन्व ॥ ६ ॥

रश्मिना । सत्याय । सत्यम् । जिन्व । प्रेतिनेति प्रऽइतिना । धर्मणा ।
धर्मम् । जिन्व । अन्विन्त्येत्यनुऽइत्या । दिवा । दिवम् । जिन्व । सन्धिनेति
सम्ऽधिना । अन्तरिक्षेण । अन्तरिक्षम् । जिन्व । प्रतिधिनेति प्रतिऽधिना । पृथिव्या ।
पृथिवीम् । जिन्व । विष्टम्भेन । वृष्ट्या । वृष्टिम् । जिन्व । प्रवयेति प्रऽवया ।
अह्ना । अहः । जिन्व । अनुयेत्यनुऽया । रात्र्या । रात्रीम् । जिन्व । उशिजा ।
वसुभ्य इति वसुऽभ्यः । वसून् । जिन्व । प्रकेतेनेति प्रऽकेतेन । आदित्येभ्यः ।
आदित्यान् । जिन्व ॥ ६ ॥

पदार्थः—(रश्मिना) किरणसमूहेन (सत्याय) सति वर्त्तमाने भवाय स्थूलाय
पदार्थसमूहाय (सत्यम्) अव्यभिचारि कर्म (जिन्व) प्राप्नुहि (प्रेतिना) प्रकृष्टविज्ञान-
युक्तेन (धर्मणा) न्यायाचरणेन (धर्मम्) (जिन्व) जानीहि (अन्वित्या) अन्वेषणेन
(दिवा) धर्मप्रकाशेन (दिवम्) (सत्यप्रकाशम्) (जिन्व) (संधिना) सन्धानेन
(अन्तरिक्षेण) आकाशेन (अन्तरिक्षम्) अवकाशम् (जिन्व) जानीहि (प्रतिधिना)
प्रतिदधाति यस्मिंस्तेन (पृथिव्या) भूगर्भविद्यया (पृथिवीम्) भूमिम् (जिन्व) जानीहि
(विष्टम्भेन) विशेषेण स्तम्भोति शरीरं येन तेन (वृष्ट्या) वृष्टिविद्यया (वृष्टिम्)
(जिन्व) जानीहि (प्रवया) कान्तिमता (अह्ना) अहर्विद्यया (अहः) दिनम् (जिन्व)
जानीहि (अनुया) यानुयाति तया (रात्र्या) रात्रिविद्यया (रात्रीम्) रजनीम् (जिन्व)
(उशिजा) कामयमानेन (वसुभ्यः) अग्न्यादिभ्यः (वसून्) अग्न्यादीन् (जिन्व)
(प्रकेतेन) प्रकृष्टेन विज्ञानेन (आदित्येभ्यः) मासेभ्यः (आदित्यान्) द्वादशमासान्
(जिन्व) विजानीहि ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वत्स्वं रश्मिना सत्याय सूर्य इव नित्यसुखाय सत्यं जिन्व प्रेतिना
धर्मणा धर्मं जिन्व । अन्वित्या दिवा दिवं जिन्व । सन्धिनान्तरिक्षेणान्तरिक्षं जिन्व ।
पृथिव्या प्रतिधिना पृथिवीं जिन्व विष्टम्भेन वृष्ट्या वृष्टिं जिन्व प्रवयाऽह्नाहर्जिन्व । अनुया
रात्र्या रात्रीं जिन्वोशिजा वसुभ्यो वसून् जिन्व प्रकेतेनादित्येभ्य आदित्यान् जिन्व ॥ ६ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिर्यथा पदार्थपरीक्षणेन पदार्थविद्या विदिता कार्या तथैवान्येभ्य
उपदेष्टव्या ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष ! तू (रश्मिना) किरणों से (सत्याय) वर्तमान में हुए सूर्य के तुल्य नित्य सुख और स्थूल पदार्थों के लिये (सत्यम्) अव्यभिचारी कर्म को (जिन्व) प्राप्त हो (प्रेतिना) उत्तम ज्ञान युक्त (धर्मणा) न्याय के आचरण से (धर्मम्) धर्म को (जिन्व) जान (अन्वित्या) खोज के हेतु (दिवा) धर्म के प्रकाश से (दिवम्) सत्य के प्रकाश को (जिन्व) प्राप्त हो (सन्धिना) सन्धिरूप (अन्तरिक्षेण) आकाश से (अन्तरिक्षम्) अवकाश को (जिन्व) जान (पृथिव्या) भूगर्भविद्या के (प्रतिधिना) सम्बन्ध से (पृथिवीम्) भूमि को (जिन्व) जान (विष्टम्भेन) शरीर धारण के हेतु आहार के रस से तथा (वृष्ट्या) वर्षा की विद्या से (वृष्टिम्) वर्षा को (जिन्व) जान (प्रवया) कान्तियुक्त (अह्ना) प्रकाश की विद्या से (अहः) दिन को (जिन्व) जान (अनुया) प्रकाश के पीछे चलने वाली (रात्र्या) रात्रि की विद्या से (रात्रीम्) रात्रि को (जिन्व) जान (उशिजा) कामनाओं से (वसुभ्यः) अग्नि आदि आठ वसुओं की विद्या से (वसून्) उन अग्नि आदि वसुओं को (जिन्व) जान और (प्रकेतेन) उत्तम विज्ञान से (आदियेभ्यः) बारह महीनों की विद्या से (आदित्यान्) बारह महीनों को (जिन्व) तत्त्वस्वरूप से जान ॥ ६ ॥

भावार्थः—विद्वानों को चाहिये कि जैसे पदार्थों की परीक्षा से अपने आप पदार्थविद्या को जानें वैसे ही दूसरों के लिये भी उपदेश करें ॥ ६ ॥

तन्तुनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विद्वांसो देवताः । ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

गृहाश्रमिणा केन किं कर्तव्यमित्याह ॥

गृहाश्रमी पुरुष को किस साधन से क्या करना चाहिये
यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व संसर्पेण श्रुताय श्रुतं
जिन्वैडेनौषधीभिरोषधीर्जिन्वोत्तमेन तनूभिस्तनूजिन्व वयोधसार्धेति-
नार्धेति जिन्वाभिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

तन्तुना । रायः । पोषेण । रायः । पोषम् । जिन्व । संसर्पेणेति संसर्पेण ।
श्रुताय । श्रुतम् । जिन्व । ऐडेन । ओषधीभिः । ओषधीः । जिन्व । उत्तमेनेत्युत्त-
मेन । तनूभिः । तनूः । जिन्व । वयोधमेति वयोधसा । आधीतेनेत्याधीतेन ।
आधीतमित्याधीतम् । जिन्व । अभिजितेत्यभिजिता । तेजसा । तेजः । जिन्व ॥ ७ ॥

पदार्थः—(तन्तुना) विस्तृतेन (रायः) धनस्य (पोषेण) पुष्ट्या (रायः)
धनस्य (पोषम्) पुष्टिम् (जिन्व) प्राप्नुहि (संसर्पेण) सम्यक् प्रापणेन (श्रुताय)
श्रवणाय (श्रुतम्) श्रवणम् (जिन्व) प्राप्नुहि (ऐडेन) इडायाऽन्नस्येदं संस्करणं तेन
(ओषधीभिः) यवसोमलतादिभिः (ओषधीः) ओषधिविद्याम् (जिन्व) प्राप्नुहि
(उत्तमेन) धर्माचरणेन (तनूभिः) सुसंस्कृतैः शरीरैः (तनूः) शरीराणि (जिन्व)

प्राप्नुहि (वयोधसा) वयो जीवनं दधाति येन तेन (अधीतेन) समन्ताद्धारितेन (आधीतम्) सर्वतो धारितम् (जिन्व) प्राप्नुहि रक्ष वा (अभिजिता) अभिमुख्यगतान् शत्रून् जयति येन तेन (तेजसा) निशातेन तीव्रेण कर्मणा (तेजः) प्रागल्भ्यम् (जिन्व) प्राप्नुहि ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! त्वं तन्तुना रायस्पोषेण रायस्पोषं जिन्व संसर्पेण श्रुताय श्रुतं जिन्वैडेनोषधीभिरोषधीजिन्वोत्तमेन तनूभिस्तनूजिन्व वयोधसाऽऽधीतनाधीतं जिन्वाभिजिता तेजसा तेजो जिन्व ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विस्तृतेन पुरुषार्थेनैश्वर्यं प्राप्य सार्वजनिकं हितं संसाध्यम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! तू (तन्तुना) विस्तारयुक्त (रायः) धन की (पोषेण) पुष्टि से (रायः) धन की (पोषम्) पुष्टि को (जिन्व) प्राप्त हो (संसर्पेण) सम्यक् प्राप्ति से (श्रुताय) श्रवण के लिये (श्रुतम्) शास्त्र के सुनने को (जिन्व) प्राप्त हो (ऐडेन) अन्न के संस्कार और (ओषधीभिः) जव तथा सोमलता आदि ओषधियों की विद्या से (ओषधीः) ओषधियों को (जिन्व) प्राप्त हो (उत्तमेन) उत्तम धर्म के आचरणयुक्त (तनूभिः) शुद्ध शरीरों से (तनूः) शरीरों को (जिन्व) प्राप्त हो (वयोधसा) जीवन के धारण करने हारे (आधीतेन) अच्छे प्रकार पढ़े से (आधीतम्) सब ओर से धारण की हुई विद्या को (जिन्व) प्राप्त हो (अभिजिता) सन्मुख शत्रुओं को जीतने के हेतु (तेजसा) तीव्र कर्म से (तेजः) दृढ़ता को (जिन्व) प्राप्त हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विस्तारयुक्त पुरुषार्थ से ऐश्वर्य को प्राप्त हो के सब प्राणियों का हित सिद्ध करें ॥ ७ ॥

प्रतिपदसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । स्वराडापर्यनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनरैतैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रतिपदसि प्रतिपदे त्वानुपदस्यनुपदे त्वा संपदसि सम्पदे त्वा तेजोऽसि तेजसे त्वा ॥ ८ ॥

प्रतिपदिति प्रतिपत् । असि । प्रतिपद इति प्रतिपदे । त्वा । अनुपदित्यनुपत् । असि । अनुपद इत्यनुपदे । त्वा । संपदिति सम्पत् । असि । सम्पद इति संपदे । त्वा । तेजः । असि । तेजसे । त्वा ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्रतिपत्) प्रतिपद्यते प्राप्यते या सा (असि) (प्रतिपदे) ऐश्वर्याय (त्वा) त्वाम् (अनुपत्) अनु पश्चात् प्राप्यते या सा (असि) (अनुपदे) पश्चात् प्राप्तव्याय (त्वा) (सम्पत्) सम्यक् प्राप्यते या सा (असि) (सम्पदे) ऐश्वर्याय (त्वा) (तेजः) प्रागल्भ्यम् (असि) (तेजसे) (त्वा) त्वाम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे पुरुषार्थिनि विदुषि स्त्री ! यतस्त्वं प्रतिपदिवासि तस्यै प्रतिपदे त्वा याऽनुपदिवासि तस्या अनुपदे त्वा या संपदिवासि तस्यै संपदे त्वा या तेज इवासि तस्यै तेजसे त्वा त्वां स्वीकरोमि ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैः सर्वसुखसिद्धये तुल्यगुणकर्म-
स्वभावैः स्त्रीपुरुषैः स्वयंवरेण विवाहेन परस्परं स्वीकृत्यानन्दितव्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे पुरुषार्थिनि विदुषी स्त्री ! जिस कारण तू (प्रतिपत्) प्राप्त होने के योग्य लक्ष्मी के तुल्य (असि) है इसलिये (प्रतिपदे) ऐश्वर्य की प्राप्ति के लिये (त्वा) तुझ को जो (अनुपत्) पीछे प्राप्त होने वाली शोभा के तुल्य (असि) है उस (अनुपदे) विद्याऽध्ययन के पश्चात् प्राप्त होने योग्य (त्वा) तुझ को जो तू (संपत्) सम्पत्ति के तुल्य (असि) है उस (संपदे) ऐश्वर्य के लिये (त्वा) तुझ को जो तू (तेजः) तेज के समान (असि) है इसलिये (तेजसे) तेज होने के लिये (त्वा) तुझ को ग्रहण करता हूँ ॥ ८ ॥

भावार्थः—सब सुख सिद्ध होने के लिये तुल्य गुण कर्म और स्वभाव वाले स्त्री पुरुष स्वयंवर विवाह से परस्पर एक दूसरे को स्वीकार कर के आनन्द में रहें ॥ ८ ॥

त्रिवृदसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । प्रजापतिर्देवता । विराड् ब्राह्मी जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्रिवृदमि त्रिवृते त्वा प्रवृदमि प्रवृते त्वा विवृदमि विवृते त्वा
सवृदमि सवृते त्वाऽऽक्रमोऽभ्याक्रमाय त्वा संक्रमोऽसि संक्रमाय
त्वोत्क्रमोऽस्युत्क्रमाय त्वोत्क्रान्तिरस्युत्क्रान्त्यै त्वाऽधिपतिनोर्जोर्जं
जिन्व ॥ ९ ॥

त्रिवृदिति त्रिवृत् । असि । त्रिवृत् इति त्रिवृते । त्वा । प्रवृदिति प्रवृत् ।
असि । प्रवृत् इति प्रवृते । त्वा । विवृदिति विवृत् । असि । विवृत् इति विवृते ।
त्वा । सवृदिति सवृत् । असि । सवृत् इति सवृते । त्वा । आक्रम इत्याऽक्रमः ।
असि । आक्रमायेत्याऽक्रमाय । त्वा । संक्रम इति सम्क्रमः । असि । संक्रमायेति
सम्क्रमाय । त्वा । उत्क्रम इत्युत्क्रमः । असि । उत्क्रमायेत्युत्क्रमाय । त्वा ।
उत्क्रान्तिरित्युत्क्रान्तिः । असि । उत्क्रान्त्या इत्युत्क्रान्त्यै । त्वा । अधिपति-
नेत्याधिपतिना । ऊर्जा । ऊर्जम् । जिन्व ॥ ९ ॥

पदार्थः—(त्रिवृत्) यत् त्रिभिः सत्त्वरजस्तमोगुणैः सह वर्तते तस्याव्यक्तस्य वेत्ता (असि) (त्रिवृते) (त्वा) त्वाम् (प्रवृत्) यत्कार्यरूपेण प्रवर्तते तस्य ज्ञाता (असि) (प्रवृत्ते) (त्वा) (विवृत्) यद्विविधैराकारैर्वर्तते तज्जगदुपकर्त्ता (असि) (विवृत्ते) (त्वा) (सवृत्) यः समानेन धर्मेण सह वर्तते तस्य बोधकः (असि) (सवृत्ते) (त्वा) (आक्रमः) समन्तात्क्रमन्ते पदार्था यस्मिन्नन्तरिक्षे तस्य विज्ञापकः (असि) (आक्रमाय) (त्वा) (संक्रमः) सम्यक् क्रमन्ते यस्मिंस्तस्य (असि) (संक्रमाय) (त्वा) (उत्क्रमः) उदूर्ध्वं क्रमः क्रमणं यस्मात्तस्य (असि) (उत्क्रमाय) (त्वा) (उत्क्रान्तिः) उत्क्राम्यन्त्युल्लङ्घयन्ति समान् विषमान् देशान् यया गत्या तद्विद्या-ज्ञात्री (असि) (उत्क्रान्त्यै) (त्वा) (अधिपतिना) अधिष्ठात्रा (ऊर्जा) पराक्रमेण (ऊर्जम्) बलम् (जिन्व) प्राप्नुहि ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! यस्त्वं त्रिवृदसि तस्मै त्रिवृते त्वा यत्प्रवृदसि तस्मै प्रवृत्ते त्वा यद्विवृदसि तस्मै विवृते त्वा य आक्रमोऽसि तस्मा आक्रमाय त्वा यत् सवृदसि तस्मै सवृत्ते त्वा यः संक्रमोऽसि तस्मै संक्रमाय त्वा य उत्क्रमोऽसि तस्मा उत्क्रमाय त्वा योत्क्रान्तिरसि तस्या उत्क्रान्त्यै त्वा त्वामहं परिगृह्णामि तेन मयाधिपतिना सह वर्त्तमाना त्वमूर्जोर्जं जिन्व ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । नहि पृथिव्यादिपदार्थानां गुणकर्म-स्वभावविज्ञानेन विना कश्चिदपि विद्वान् भवितुमर्हति तस्मात् कार्यकारणसंघातं यथावद्विज्ञायान्येभ्य उपदेष्टव्यो यथाऽध्यक्षेण सह सेना विजयं करोति यथा स्वस्वामिना सह स्त्री सर्वं दुःखं जयति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! जो तू (त्रिवृत्) सत्त्वगुण रजोगुण और तमोगुण के सह वर्त्तमान अव्यक्त कारण का जानने हारा (असि) है उस (त्रिवृते) तीन गुणों से युक्त कारण के ज्ञान के लिये (त्वा) तुरू को जो तू (प्रवृत्) जिस कार्यरूप से प्रवृत्त संसार का ज्ञाता (असि) है उस (प्रवृत्ते) कार्यरूप संसार को जानने के लिये (त्वा) तुरू को जो तू (विवृत्) जिस विविध प्रकार से प्रवृत्त जगत् का उपकारकर्त्ता (असि) है उस (विवृते) जगदुपकार के लिये (त्वा) तुरू को जो तू (सवृत्) जिस समान धर्म के साथ वर्त्तमान पदार्थों का जानने हारा (असि) है उस (सवृत्ते) साधर्म्य पदार्थों के ज्ञान के लिये (त्वा) तुरू को जो तू (आक्रमः) अच्छे प्रकार पदार्थों के रहने के स्थान अन्तरिक्ष का जानने वाला (असि) है उस (आक्रमाय) अन्तरिक्ष को जानने के लिये (त्वा) तुरू को जो तू (संक्रमः) सम्यक् पदार्थों को जानता (असि) है उस (संक्रमाय) पदार्थ-ज्ञान के लिये (त्वा) तुरू को जो तू (उत्क्रमः) ऊपर मेघमण्डल की गति का ज्ञाता (असि) है उस (उत्क्रमाय) मेघमण्डल की गति जानने के लिये (त्वा) तुरू को तथा हे स्त्री ! जो तू (उत्क्रान्तिः) सम विषम पदार्थों के उल्लङ्घन के हेतु विद्या को जानने हारी (असि) है उस (उत्क्रान्त्यै) गमन-विद्या के जानने के लिये (त्वा) तुरू को सब प्रकार ग्रहण करते हैं (अधिपतिना) अपने स्वामी के सह वर्त्तमान तू (ऊर्जा) पराक्रम से (ऊर्जम्) बल को (जिन्व) प्राप्त हो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमालङ्कार है। पृथिवी आदि पदार्थों के गुण कर्म और स्वभावों के जाने बिना कोई भी विद्वान् नहीं हो सकता इसलिये कार्य कारण दोनों को यथावत् जान के अन्य मनुष्यों के लिये उपदेश करना चाहिये ॥ ६ ॥

राज्यसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । वसवो देवताः । पूर्वस्य विराड् ब्राह्मी त्रिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्युत्तरस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

अग्न्यादिपदार्थाः कीदृशा इत्याह ॥

अग्नि आदि पदार्थ कैसे गुणों वाले हैं यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

राज्यमि प्राची दिग्बसवस्ते देवाऽअधिपतयोऽग्निर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता
त्रिवृत् त्वा स्तोमः पृथिव्याश्चयत्वाज्यमुक्थमव्यथायैस्तभ्रातु रथन्तरम्
साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा । प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया
वरिष्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिरच ते त्वा सर्वे संविदाना
नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १० ॥

राज्ञी । असि । प्राची । दिक् । वसवः । ते । देवाः । अधिपतय इत्यर्धिऽ
पतयः । अग्निः । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तेति प्रतिधर्त्ता । त्रिवृदिति त्रिवृत् । त्वा ।
स्तोमः । पृथिव्याम् । अयत्तु । आज्यम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तभ्रातु ।
रथन्तरमिति रथम्स्तम् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रतिस्थित्यै ।
अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा इति प्रथमजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया ।
वरिष्णा । प्रथन्तु । विधर्त्तेति विधर्त्ता । च । अयम् । अधिपतिरित्यर्धिऽपतिः ।
च । ते । त्वा । सर्वे । संविदाना इति सम्संविदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्गे इति
स्वऽर्गे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥ १० ॥

पदार्थः—(राज्ञी) राजमाना प्रधाना (असि) (प्राची) पूर्वा (दिक्) दिगिव
(वसवः) अग्न्याद्याः (ते) तव (देवाः) देदीप्यमानाः (अधिपतयः) अधिष्ठातारः
(अग्निः) विद्युदिव (हेतीनाम्) वज्रास्त्रादीनाम् । हेतिरिति वज्रना० ॥ निघ० २ । २० ॥
(प्रतिधर्त्ता) प्रत्यक्षं धारकः (त्रिवृत्) यस्त्रिधा वर्त्तते (त्वा) (स्तोमः) स्तोतुमर्हः
(पृथिव्याम्) भूमौ (अयत्तु) सेवताम् (आज्यम्) घृतम् (उक्थम्) वक्तुमर्हम्
(अव्यथायै) अविद्यमानशरीरपीडायै (स्तभ्रातु) धरतु (रथन्तरम्) रथैस्तारकम्
(साम) एतदुक्तं कर्म (प्रतिष्ठित्यै) प्रतितिष्ठन्ति यस्यां तस्यै (अन्तरिक्षे) आकाशे
(ऋषयः) प्रापकाः (त्वा) (प्रथमजाः) प्रथमतो जाता वायवः (देवेषु) कमनीयेषु

पदार्थेषु (दिवः) विद्युतः (मात्रया) लेशविषयेण (वरिम्णा) (प्रथन्तु) उपदिशन्तु ।
अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम् (विधत्ता) विविधानां धारकः (च) (अयम्) (अधिपतिः)
उपरिष्ठात्पालकः (च) (ते) (त्वा) सर्वे (संविदानाः) समाननिश्चयाः (नाकस्य)
सुखप्रापकस्य भूगोलस्य (पृष्ठे) उपरि (स्वर्गे) सुखप्रापके (लोके) द्रष्टव्ये (यजमानम्)
दातारम् (च) (सादयन्तु) अवस्थापयन्तु ॥ १० ॥

अन्वयः—हे छि ! तेऽधिपतिर्यथा यस्या वसवो देवा अधिपतय आसन् तथा
प्राची दिगिव राष्ट्रयसि यथा हेतीनां प्रतिधत्ता त्रिवृत्स्तोमोऽग्निरस्ति तथा त्वाऽहं
धरामि भवति पृथिव्यामव्यथाया उक्थमाज्यं श्रयतु प्रतिष्ठित्यै रथन्तरं साम स्तभ्रातु
यथाऽन्तरिक्षे दिवो मात्रया वरिम्णा देवेषु प्रथमजा ऋषयस्त्वा प्रथन्तु यथा चायं विधत्ता
ते पतिर्वर्तेत तथा तेन सह त्वं वर्त्तस्व यथा च सर्वे संविदाना विद्वांसो नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे
लोके त्वा यजमानं च सादयन्तु तथा युवां सीदेतम् ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । पूर्वा दिक् तस्मादुत्तमास्ति यस्मात्
प्रथमं सूर्य उदेति ये पूर्वस्या दिशो वायव आगच्छन्ति ते कस्मिंश्चिद्देशे मेघकराः
भवन्ति । अयमग्निरेव सर्वेषां धत्ता वायुनिमित्तो वर्धते ये तं जानन्ति ते जगति सुखं
संस्थापयन्ति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे छि ! (ते) तेरा (अधिपतिः) स्वामी जैसे जिस के (वसवः) अन्यादिक
(देवाः) प्रकाशमान (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं वैसे तू (प्राची) पूर्व (दिक्) दिशा के समान
(राज्ञी) राणी (असि) है जैसे (हेतीनाम्) वज्रादि शस्त्रास्त्रों का (प्रतिधत्ता) प्रत्यक्ष धारण करता
(त्रिवृत्) विद्युत् भूमिस्थ और सूर्यरूप से तीन प्रकार वर्त्तमान (स्तोमः) स्तुतियुक्त गुणों से सहित
(अग्निः) महाविद्युत् धारण करने वाली है वैसे (त्वा) तुझ को तेरा पति मैं धारण करता हूँ तू
(पृथिव्याम्) भूमि पर (अव्यथायै) पीड़ा न होने के लिये (उक्थम्) प्रशंसनीय (आज्यम्) मृत
आदि पदार्थों को (श्रयतु) धारण कर (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (रथन्तरम्) रथादि से तारने वाले
(साम) सिद्धान्त कर्म को (स्तभ्रातु) धारण कर जैसे (अन्तरिक्षे) आकाश में (दिवः) बिजुली का
(मात्रया) लेश सम्बन्ध और (वरिम्णा) महापुरुषार्थ से (देवेषु) विद्वानों में (प्रथमजाः) पूर्व हुए
(ऋषयः) वेदार्थवित् विद्वान् (त्वा) तुझ को शुभ गुणों से विशालबुद्धि करें (च) और जैसे
(अयम्) यह (विधत्ता) विविध रीति से धारणकर्त्ता तेरा पति तुझ से वर्त्ते वैसे उस के साथ तू
वर्त्ता कर (च) और जैसे (सर्वे) सब (संविदानाः) अच्छे विद्वान् लोग (नाकस्य) अविद्यमान
दुःख के (पृष्ठे) मध्य में (स्वर्गे) जो स्वर्ग अर्थात् अति सुख प्राप्ति (लोक) दर्शनीय है उस में
(त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) तेरे पति को (सादयन्तु) स्थापन करें वैसे तुम दोनों
छी पुरुष वर्त्ता करो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । पूर्व दिशा इसलिये उत्तम कहाती है कि
जिस से सूर्य प्रथम वहां उदय को प्राप्त होता है । जो पूर्व दिशा से वायु चलता है वह किसी देश में
मेघ को उत्पन्न करता है किसी में नहीं और यह अग्नि सब पदार्थों को धारण करता तथा वायु के
संयोग से यदता है जो पुरुष इन वायु और अग्नि को यथार्थ जानते हैं वे संसार में प्राणियों को
सुख पहुँचाते हैं ॥ १० ॥

विराडसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । रुद्रा देवताः । पूर्वस्य भुरिब्राह्मी त्रिष्टुप छन्दः ।
धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्युत्तरस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः किं कुर्युरित्याह ॥

फिर स्त्री पुरुषों को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

विराडसि दक्षिणा दिगुद्रास्ते देवाऽअधिपतयऽइन्द्रो हेतीनां
प्रतिधर्त्ता पञ्चदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याथ श्रयतु प्रऽउगमुक्थमव्यथायै
स्तभ्रातु बृहत्साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु
दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता अयमधिपतिश्च ते त्वा सर्वे
संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

विराडिति विराट् । असि । दक्षिणा । दिक् । रुद्राः । ते । देवाः ।
अधिपतय इत्याधिपतयः । इन्द्रः । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तेति प्रतिधर्त्ता । पञ्चदश
इति पञ्चदशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् । श्रयतु । प्रऽउगम् । उक्थम् ।
अव्यथायै । स्तभ्रातु । बृहत् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रतिस्थित्यै ।
अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा इति प्रथमजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया ।
वरिम्णा । प्रथन्तु । विधर्त्तेति विधर्त्ता । च । अयम् । अधिपतिरित्यधिपतिः ।
च । ते । त्वा । सर्वे । संविदाना इति समऽविदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति
स्वऽऽगे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥ ११ ॥

पदार्थः—(विराट्) विविधैः पदार्थैः राजमाना (असि) अस्ति (दक्षिणा)
(दिक्) काष्ठा (रुद्राः) बलवन्तो वायवः (ते) अस्याः (देवाः) मोदकाः (अधिपतयः)
उपरिष्ठात्पालकाः (इन्द्रः) सूर्यः (हेतीनाम्) वज्राणाम् (प्रतिधर्त्ता) (पञ्चदशः)
पञ्चदशानां पुरकः (त्वा) त्वाम् (स्तोमः) स्तुवन्ति येन सह ऋचां भागः (पृथिव्याम्)
भूमौ (श्रयतु) सेवताम् (प्रऽउगम्) प्रयोगार्हम् (उक्थम्) उपदेष्टुं योग्यम् (अव्यथायै)
अविद्यमानमानसभयायै (स्तभ्रातु) स्थिरीकरोतु (बृहत्) महदर्थम् (साम)
(प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठायै (अन्तरिक्षे) आकाशे (ऋषयः) ज्ञापकाः प्राणाः (त्वा)
(प्रथमजाः) आदौ विद्वांसो जाताः (देवेषु) कमनीयेषु पदार्थेषु (दिवः) द्योतन-
कर्मणोऽग्नेः (मात्रया) भागेन (वरिम्णा) बहोर्भावेन (प्रथन्तु) अत्र व्यत्ययेन परस्मैपदम्
(विधर्त्ता) विविधाकर्षणेन पृथिव्यादिधारकः (च) (अयम्) (अधिपतिः)
द्योतकानामधिष्ठाता (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः) सम्यग् विचारशीलाः
(नाकस्य) अविद्यमानदुःखस्याकाशस्य (पृष्ठे) सेचके भागे (स्वर्गे) सुखकारके (लोके)
विज्ञातव्ये (यजमानम्) एतद्विद्यादातारम् (च) (सादयन्तु) स्थापयन्तु ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि ! या त्वं विराड् दक्षिणा दिगिवासि यस्यास्ते पतौ रुद्रा देवा अधिपतय इव हेतीनां प्रतिधत्ता पञ्चदशः स्तोम इन्द्रस्त्वा पृथिव्यां श्रयत्वव्यथायै प्रउगमुक्थं स्तभ्रातु प्रतिष्ठित्यै बृहत्साम च स्थिरीकरोतु यथा चान्तरिक्षे देवेषु प्रथमजा ऋषयो दिवो मात्रया वरिम्णा सह वर्तन्ते तथा विद्वांसस्त्वा प्रथन्तु । यथा विधत्ता पोषकश्चाऽयमधिपतिस्त्वा पुष्पातु तथा संविदाना विद्वांसस्ते सर्वे नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके त्वां यजमानं च सादयन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा विद्वांसो वायुभिः सह वर्तमानं सूर्यं तद्विद्याविज्ञापकं विद्वांसं च समाश्रित्यैतद्विद्यां विज्ञापयन्ति तथा स्त्रीपुरुषा ब्रह्मचर्येण विद्वांसो भूत्वाऽन्यानध्यापयन्तु ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि ! जो तू (विराट्) विविध पदार्थों से प्रकाशमान (दक्षिणा) (दिक्) दक्षिण दिशा के तुल्य (असि) है जिस (ते) तेरा पति (रुद्राः) वायु (देवाः) दिव्य गुण युक्त वायु (अधिपतयः) अधिष्ठाताओं के समान (हेतीनाम्) वज्रों का (प्रतिधत्ता) निश्चय के साथ धारण करने वाला (पञ्चदशः) पन्द्रह संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति का साधक ऋचाओं के अर्थों का भागी और (इन्द्रः) सूर्य (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) पृथिवी में (श्रयतु) सेवन करे (अन्यथायै) मानस भय से रहित तेरे लिये (प्रउगम्) कथनीय (उक्थम्) उपदेश के योग्य वचन को (स्तभ्रातु) स्थिर करे तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (बृहत्) बहुत अर्थ से युक्त (साम) सामवेद को स्थिर करे और जैसे (अन्तरिक्षे) आकाशस्थ (देवेषु) कमनीय पदार्थों में (प्रथमजाः) पहिले हुए (ऋषयः) ज्ञान के हेतु प्राण (दिवः) प्रकाशकारक अग्नि के लेश और (वरिम्णा) बहुत्व के साथ वर्तमान हैं वैसे विद्वान् लोग (त्वा) तुझ को (प्रथन्तु) प्रसिद्ध करें जैसे (विधत्ता) विविध प्रकार के आकर्षण से पृथिवी आदि लोकों का धारण (च) तथा पोषण करने वाला (अधिपतिः) सब प्रकाशक पदार्थों में उत्तम सूर्य (त्वा) तुझ को पुष्ट करे वैसे (संविदानाः) सम्यक् विचारशील विद्वान् लोग हैं (ते) वे (सर्वे) सब (नाकस्य) दुःखरहित आकाश के (पृष्ठे) सेचक भाग में (स्वर्गे) सुखकारक (लोके) जानने योग्य देश में (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) यज्ञविद्या के जानने हारे पुरुष को (सादयन्तु) स्थापित करें ॥ ११ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्वान् लोग वायु के साथ वर्तमान सूर्य को और सूर्य वायु की विद्या को जानने वाले विद्वान् का आश्रय कर के इस विद्या को जनावें वैसे स्त्री पुरुष ब्रह्मचर्य के साथ विद्वान् हो के दूसरों को पढ़ावें ॥ ११ ॥

सम्राडसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । आदित्या देवताः । पूर्वस्य निचृद् ब्राह्मी

जगती छन्दः । निषादः स्वरः । प्रथमजा इत्युत्तरस्य ब्राह्मी

बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशौ स्यातामित्याह ॥

फिर वे स्त्री पुरुष कैसे हों यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सम्राडमि प्रतीचीदिगादित्यास्ते देवाऽअधिपतयो वरुणो हेतीनां
प्रतिधर्त्ता सप्तदशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याथश्रयतु मरुत्वतीयमुक्थम-
व्यथायै स्तभ्नातु वैरूपं साम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा
प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च
ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च
सादयन्तु ॥ १२ ॥

सम्राडिति सम्प्राट् । असि । प्रतीची । दिक् । आदित्याः । ते । देवाः ।
अधिपतय इत्यधिपतयः । वरुणः । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तेति प्रतिधर्त्ता । सप्तदश
इति सप्तदशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् । श्रयतु । मरुत्वतीयम् । उक्थम् ।
अव्यथायै । स्तभ्नातु । वैरूपम् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रतिऽ
स्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा इति प्रथमजाः । देवेषु । दिवः ।
मात्रया । वरिष्णा । प्रथन्तु । विधर्त्तेति विधर्त्ता । च । अयम् । अधिपतिरित्यधिऽ
पतिः । च । ते । त्वा । सर्वे । संविदाना इति सम्प्राविदानाः । नाकस्य । पृष्ठे ।
स्वर्ग इति स्वर्गो । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थः—(सम्राट्) या सम्यक् प्रदीप्यते (असि) (प्रतीची) पश्चिमा (दिक्)
दिशन्ति यया सा दिक् तद्वत् (आदित्याः) विद्युद्युक्ताः प्राणा वायवः (ते) तव (देवाः)
दिव्यसुखप्रदाः (अधिपतयः) स्वामिनः (वरुणः) जलसमुदाय इव दुष्टानां बन्धकः
(हेतीनाम्) विद्युताम् (प्रतिधर्त्ता) (सप्तदशः) एतत्संख्यापूरकः (त्वा) त्वाम्
(स्तोमः) स्तोतुमर्हः (पृथिव्याम्) (श्रयतु) (मरुत्वतीयम्) बहवो मरुतो व्याख्यातारो
मनुष्या विद्यन्ते यस्मिंस्तत्र भवम् (उक्थम्) वाच्यम् (अव्यथायै) अविद्यमानात्म-
संचलनायै (स्तभ्नातु) गृह्णातु (वैरूपम्) विविधानि रूपाणि प्रकृतानि यस्मिंस्तत्
(साम) (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठायै (अन्तरिक्षे) (ऋषयः) गतिमन्तः (त्वा) (प्रथमजाः)
प्रथमाद्विस्तीर्णात्कारणाज्जाता वायवः (देवेषु) दानसाधकेषु (दिवः) प्रकाशस्य
(मात्रया) भागेन (वरिष्णा) (प्रथन्तु) (विधर्त्ता) विविधानां रत्नानां धारकः (च)
(अयम्) (अधिपतिः) (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः) सम्यग्लब्धज्ञानाः
(नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यजमानम्) (च) (सादयन्तु) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे त्वि ! या प्रतीची दिगिव सम्राडसि तस्यास्ते पतिरादित्या देवा
अधिपतय इवायं सप्तदशश्च स्तोमो वरुणो हेतीनां प्रतिधर्त्ताधिपतिस्त्वा पृथिव्यां
श्रयत्वव्यथायै मरुत्वतीयमुक्थं प्रतिष्ठित्यै वैरूपं साम च स्तभ्नातु ये च दिवो मात्रया

वरिष्णा सहान्तरिक्षे प्रथमजा ऋषयो देवेषु वर्तन्ते तद्वत्त्वा विद्वांसः प्रथन्तु । यथा विधर्त्ता चाधिपतिश्च राजा प्रजाः सुखे स्थापयन्तु तथा ते सर्वे संविदानाः सन्तस्त्वा यजमानं च नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके सादयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा विद्वांसः पश्चिमां दिशं तत्रस्थान् पदार्थान्श्चान्येभ्यो विज्ञापयन्ति । तथा स्त्रीपुरुषाः स्वापत्यादीन् विद्ययाऽलंकुर्वन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे स्त्री ! जो तू (प्रतीची) पश्चिम (दिक्) दिशा के समान (सम्राट्) सम्यक् प्रकाशित (असि) है उस (ते) तेरा पति (आदित्याः) बिजुली से युक्त प्राण वायु (देवाः) दिव्य सुखदाता (अधिपतयः) स्वामियों के तुल्य (अथम्) यह (सप्तदशः) सत्रह संख्या का पूरक (च) और (स्तोमः) स्तुति के योग्य (वरुणः) जलसमुदाय के समान (हेतीनाम्) बिजुलियों का (प्रतिधर्त्ता) धारण करने वाला (अधिपतिः) स्वामी (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) पृथिवी पर (श्रयतु) सेवन करे (अन्यथायै) स्वरूप से अचल तेरे लिये (मरुत्वतीयम्) बहुत मनुष्यों के व्याख्यान से युक्त (उक्थम्) कथनयोग्य वेदवचन तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (वैरूपम्) विविध रूपों के व्याख्यान से युक्त (साम) सामवेद को (स्तभ्रातु) ग्रहण करे और जो (दिवः) प्रकाश के (मात्रया) भाग से (वरिष्णा) बहुत्व के साथ (अन्तरिक्षे) आकाश में (प्रथमजाः) विस्तारयुक्त कारण से उत्पन्न हुये (ऋषयः) गतियुक्त वायु (देवेषु) दान के हेतु अवयवों में वर्तमान हैं वैसे (त्वा) तुझ को विद्वान् लोग (प्रथन्तु) प्रसिद्ध उपदेश करें । जैसे (विधर्त्ता) जो विविध रत्नों का धारण करने वाला है (च) यह भी (अधिपतिः) अध्वन् स्वामी राजा प्रजाओं को सुख में रखता है वैसे (ते) तेरे मध्य में (सर्वे) सब (संविदानाः) अच्छे प्रकार ज्ञान को प्राप्त हुए (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) विद्वानों के सेवक पुरुष को (नाकस्य) दुःखरहित देश के (पृष्ठे) एक भाग में (स्वर्गे) सुखप्रापक (लोके) दर्शनीय स्थान में (सादयन्तु) स्थापित करें ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्वान् लोग पश्चिम दिशा और वहां के पदार्थों को दूसरों के लिये जानते हैं वैसे स्त्री पुरुष अपने सन्तानों आदि को विद्यादि गुणों से सुशोभित करें ॥ १२ ॥

स्वराडसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । मरुतो देवताः । पूर्वस्य भुरिब्राह्मी त्रिष्टुछन्दः ।

धैवतः स्वरः । प्रथमजा इत्युत्तरस्य ब्राह्मी बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तौ कीदृशावित्याह ॥

फिर वे दोनों कैसे हों यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

स्वराडस्युदीची दिङ् मरुतस्ते देवाऽअधिपतयः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्तैकविंशस्त्वा स्तोमः पृथिव्याथ श्रयतु निष्कैवल्यमुक्थम्-
अन्यथायै स्तभ्रातु । वैराजसाम प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षऽऋषयस्त्वा
प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिष्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधिपतिश्च

ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानं च सादयन्तु ॥ १३ ॥

स्वराडिति स्वराट् । अमि । उदीची । दिक् । मरुतः । ते । देवाः । अधिपतय इत्यधिपतयः । सोमः । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तति प्रतिधर्त्ता । एकविंश इत्येकविंशः । त्वा । स्तोमः । पृथिव्याम् । श्रयतु । निष्केवल्यम् । निःस्केवल्यमिति निःस्केवल्यम् । उक्थम् । अव्यथायै । स्तभ्नातु । वैराजम् । साम । प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रतिस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा इति प्रथमजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरिष्णा । प्रथन्तु । विधर्त्तति विधर्त्ता । च । अयम् । अधिपतिरित्यधिपतिः । च । त्वा । सर्वे । संविदाना इति सम्यक् विदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वःऽगे । लोके । यजमानम् । च । सादयन्तु ॥ १३ ॥

पदार्थः—(स्वराट्) या स्वयं राजते (असि) अस्ति (उदीची) य उदङ्मुत्तरं देशमञ्चति सा (दिक्) (मरुतः) वायवः (ते) तव (देवाः) दिव्यसुखप्रदाः (अधिपतयः) (सोमः) चन्द्रः (हेतीनाम्) वज्रवद्वर्त्तमानानां किरणानाम् (प्रतिधर्त्ता) (एकविंशः) एतत्संख्यापूरकः (त्वा) त्वाम् (स्तोमः) स्तुतिसाधकः (पृथिव्याम्) (श्रयतु) (निष्केवल्यम्) निरन्तरं केवलं स्वरूपं यस्मिन्तत्र साधुम् । अत्र केर्धातोर्बाहुलकादौणादिको बलच् प्रत्ययः (उक्थम्) वक्तुं योग्यम् (अव्यथायै) अधिद्यमानेन्द्रियभयायै (स्तभ्नातु) (वैराजम्) विराट्प्रतिपादकम् (साम) (प्रतिष्ठित्यै) (अन्तरिक्षे) (ऋषयः) बलवन्तः प्राणाः (त्वा) (प्रथमजाः) (देवेषु) (दिवः) (मात्रया) (वरिष्णा) (प्रथन्तु) (विधर्त्ता) विविधस्य शीतस्य धर्त्ता (च) (अयम्) (अधिपतिः) अधिष्ठाता (च) (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः) सम्यक्कृतप्रतिज्ञाः (नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके) (यजमानम्) (च) (सादयन्तु) ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे खि ! यथा स्वराडुदीची दिगस्यस्ति तथा ते पतिर्भवतु यस्या दिशो मरुतो देवा अधिपतयः सन्ति तद्वद्य एकविंशः स्तोमः सोमो हेतीनां प्रतिधर्त्ता जनस्त्वां पृथिव्यां श्रयत्वव्यथायै निष्केवल्यमुक्थं प्रतिष्ठित्यै वैराजं साम च स्तभ्नातु यथा तेऽन्तरिक्षे स्थिता देवेषु प्रथमजा दिवो मात्रया वरिष्णा सह वर्त्तमाना ऋषयः सन्ति तथाऽयमेवैतेषां विधर्त्ता चाधिपतिरस्ति तत्र विषये ते सर्वे संविदाना विद्वांसस्त्वा प्रथन्तु नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके त्वा यजमानं च सादयन्तु ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा विद्वांसः सोमं प्राणांश्च साधिष्ठानान् विदित्वा कार्येषूपयुज्य सुखं लभन्ते तथा अध्यापका अध्यापिकाश्च शिष्यान् शिष्याश्च विद्याग्रहणायोपयुज्यानन्दयन्तु ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे छि ! जैसे (स्वराद्) स्वयं प्रकाशमान (उदीची) उत्तर (दिक्) दिशा (असि) है वैसा (ते) तेरा पति हो जिस दिशा के (मस्तः) वायु (देवाः) दिव्यरूप (अधिपतयः) अधिष्ठाता हैं उन के सदृश जो (एकविंशः) इक्कीस संख्या का पूरक (स्तोमः) स्तुति का साधक (सोमः) चन्द्रमा (हेतीनाम्) वज्र के समान वर्तमान किरणों का (प्रतिधर्त्ता) धारने हारा पुरुष (त्वा) तुझ को (पृथिव्याम्) भूमि में (अथतु) सेवन करे (अव्यथायै) इन्द्रियों के भय से रहित तेरे लिये (निष्केवल्यम्) जिस में केवल एक स्वरूप का वर्णन हो वह (उक्तम्) कहने योग्य वेदभाग तथा (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा के लिये (वैराजम्) विराट् रूप का प्रतिपादक (साम) सामवेद का भाग (स्तभ्रातु) ग्रहण करे (च) और जैसे तेरे मध्य में (अन्तरिक्षे) अवकाश में स्थित (देवेषु) इन्द्रियों में (प्रथमजाः) मुख्य प्रसिद्ध (दिवः) ज्ञान के (मात्रया) भागों से (वरिम्णा) अधिकता के साथ वर्तमान (ऋषयः) बलवान् प्राण हैं वैसे (अथम्) यही इन प्राणों का (विधर्त्ता) विविध शीत को धारणकर्ता (च) और (अधिपतिः) अधिष्ठाता है (ते) वे (सर्वे) सब इस विषय में (संविदानाः) सम्यक् बुद्धिमान् विद्वान् लोग प्रतिज्ञा से (त्वा) तुझ को (प्रथन्तु) प्रसिद्ध करें और (नाकस्य) उत्तम सुखरूप लोक के (पृष्ठे) ऊपर (स्वर्गे) सुखदायक (लोके) लोक में (त्वा) तुझ को (च) और (यजमानम्) यजमान पुरुष को (सादयन्तु) स्थित करें ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमालङ्कार है। जैसे विद्वान् लोग आधार के सहित चन्द्रमा आदि पदार्थों और आधार के सहित प्राणों को यथावत् ज्ञान के संसारी कार्यों में उपयुक्त करके सुख को प्राप्त होते हैं। वैसे अध्यापक स्त्री पुरुष कन्या पुत्रों को विद्या-ग्रहण के लिये उपयुक्त करके आनन्दित करें ॥ १३ ॥

अधिपतन्यसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विश्वेदेवा देवताः । पूर्वस्य ब्राह्मी जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः । प्रतिष्ठित्या इत्युत्तरस्य ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अधिपतन्यसि बृहती दिग्विश्वे ते देवाऽअधिपतयो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधर्त्ता त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ त्वा स्तोमौ पृथिव्याथ अयतां वैश्वदेवाग्निमारुतेऽउक्थेऽअव्यथायै स्तभ्रीताथ शाकररैवते सामन्ती प्रतिष्ठित्याऽअन्तरिक्षेऽऋषयस्त्वा प्रथमजा देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथन्तु विधर्त्ता चायमधि पतिश्च ते त्वा सर्वे संविदाना नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके यजमानश्च सादयन्तु ॥ १४ ॥

अधिपतीत्याधिऽपती । असि । बृहती । दिक् । विश्वे । ते । देवाः । अधिपतय इत्याधिऽपतयः । बृहस्पतिः । हेतीनाम् । प्रतिधर्त्तेति प्रतिऽधर्त्ता । त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ । त्रिनवत्रयस्त्रिंशाविति त्रिनवऽत्रयस्त्रिंशौ । त्वा । स्तोमौ ।

पृथिव्याम् । श्रयताम् । वैश्वदेवाग्निमारुत इति वैश्वदेवाग्निमारुते । उक्थे इत्युक्थे ।
 अव्यथायै । स्तभ्नीताम् । शाक्ररैवते इति शाक्ररैवते । सामनी इति सामनी ।
 प्रतिष्ठित्यै । प्रतिस्थित्या इति प्रतिस्थित्यै । अन्तरिक्षे । ऋषयः । त्वा । प्रथमजा
 इति प्रथमजाः । देवेषु । दिवः । मात्रया । वरिम्णा । प्रथन्तु । विधत्तेति विधत्ता ।
 च । अयम् । अधिपतिरित्याधिपतिः । च । ते । त्वा । सर्वे । संविदाना इति
 समऽविदानाः । नाकस्य । पृष्ठे । स्वर्ग इति स्वर्गो । लोके । यजमानम् ।
 च । सादयन्तु ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अधिपत्नी) सर्वासां दिशामुपरि वर्त्तमाना (असि) (बृहती) महती
 (दिक्) (विश्वे) अखिलाः (ते) तव (देवाः) द्योतकाः (अधिपतयः) अधिष्ठातारः
 (बृहस्पतिः) पालकः सूर्यः (हेतीनाम्) वृद्धानाम् (प्रतिधत्ता) प्रतीत्या धत्ता
 (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) (त्वा) (स्तोमौ) स्तुतिसाधकौ (पृथिव्याम्) (श्रयताम्)
 (वैश्वदेवाग्निमारुते) वैश्वदेवाग्निमरुदथाख्यायिके (उक्थे) वक्तव्ये (अव्यथायै)
 अविद्यमानसार्वजनिकपीडायै (स्तभ्नीताम्) (शाक्ररैवते) शक्त्यैश्वर्यप्रतिपादिके
 (सामनी) (प्रतिष्ठित्यै) (अन्तरिक्षे) (ऋषयः) धनञ्जयादयः सूक्ष्मस्थूला वायवः
 प्राणाः (त्वा) (प्रथमजाः) आदिजाः (देवेषु) दिव्यगुणेषु पदार्थेषु वा (दिवः)
 (मात्रया) (वरिम्णा) (प्रथन्तु) (विधत्ता) (च) (अयम्) (अधिपतिः) (च)
 (ते) (त्वा) (सर्वे) (संविदानाः) कृतप्रतिज्ञाः (नाकस्य) (पृष्ठे) (स्वर्गे) (लोके)
 (यजमानम्) (च) (सादयन्तु) ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे हि ! या त्वं बृहत्पृथिव्याधिपत्नी दिगिवासि तस्यास्ते पतिर्विश्वे देवा
 अधिपतयः सन्ति तद्ब्रह्मो बृहस्पतिर्हेतीनां प्रतिधत्ता त्वा च त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ स्तोमौ
 पृथिव्यामव्यथायै वैश्वदेवाग्निमारुते उक्थे च श्रयताम् । प्रतिष्ठित्यै शाक्ररैवते सामनी च
 स्तभ्नीताम् । यथा तेऽन्तरिक्षे प्रथमजा ऋषयो देवेषु दिवो मात्रया वरिम्णा त्वा प्रथन्ते
 तान् मनुष्याः प्रथन्तु । यथाऽयमधिपतिर्विधत्ता सूर्योऽस्ति यथा संविदाना विद्वांसस्त्वा
 नाकस्य पृष्ठे स्वर्गे लोके सादयन्ति यथा सर्वे ते यजमानं च सादयन्तु तथा त्वं
 पत्या सह वर्तेथाः ॥ १४ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा सर्वासां मध्यस्था दिक् सर्वाभ्योऽ
 धिकास्ति तथा सर्वेभ्यो गुणैर्भ्यः शरीरात्मवलमधिकमस्तीति वेद्यम् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे हि ! जो तू (बृहती) बड़ी (अधिपत्नी) सब दिशाओं के ऊपर वर्त्तमान
 (दिक्) दिशा के समान (असि) है उस (ते) तेरा पति (विश्वे) सब (देवाः) प्रकाशक सूर्यादि
 पदार्थ (अधिपतयः) अधिष्ठाना हैं । वैसे जो (बृहस्पतिः) विश्व का रक्षक (हेतीनाम्) बड़े लोकों का
 (प्रतिधत्ता) प्रतीति के साथ धारण करने वाले सूर्य के तुल्य वह तेरा पति (त्वा) तुझ को (च)
 और (त्रिणवत्रयस्त्रिंशौ) त्रिणव और तैंतीस (स्तोमौ) स्तुति के साधन (पृथिव्याम्) पृथिवी में

(अव्ययार्थैः) पीड़ा रहितता के लिये (वैश्वदेवाग्निमास्ते) सब विद्वान् और अग्नि वायुओं के व्याख्यान करने वाले (उक्थे) कहने योग्य वेद के दो भागों का (अथताम्) आश्रय करे और जैसे (प्रतिष्ठित्यै) प्रतिष्ठा होने के लिये (शाक्तरैवते) शक्ती और रेवती छन्द से कहे अर्थों से (सामनी) सामवेद के दो भागों को (स्तञ्जिताम्) संगत करो। जैसे वे (अन्तरिक्षे) अवकाश में (प्रथमजाः) आदि में हुए (ऋषयः) धनञ्जय आदि सूक्ष्म स्थूल वायुरूप प्राण (देवेषु) दिव्य गुण वाले पदार्थों में (दिवः) प्रकाश की (मात्रया) मात्रा और (वरिष्णा) अधिकता से (त्वा) तुम्ह को प्रसिद्ध करते हैं उन को मनुष्य लोग (प्रथन्तु) प्रख्यात करें जैसे (अथम्) यह (अधिपतिः) स्वामी (विधत्ता) विविध प्रकार से सब को धारण करनेहारा सूर्य है जैसे (सविदानाः) सम्यक् सत्यप्रतिज्ञायुक्त ज्ञानवान् विद्वान् लोग (त्वा) तुम्ह को (नाकस्य) (पृष्ठे) सुखदायक देश के उपरि (स्वर्गे) सुखरूप (लोके) स्थान में स्थापित करते हैं (ते) वे (सर्वे) सब (यजमानम्) तेरे पुरुष और तुम्ह को (सादयन्तु) स्थित करें वैसे तुम स्त्री पुरुष दोनों वर्त्ता करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। जैसे सब के बीच की दिशा सब से अधिक है वैसे सब गुणों से शरीर और आत्मा का बल अधिक है ऐसा निश्चित जानना चाहिये ॥ १४ ॥

अयं पुर इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः। वसन्त ऋतुर्देवता। विकृतिश्छन्दः।

मध्यमः स्वरः ॥

अथ रश्म्यादिदृष्टान्तेन सद्विद्योपदिश्यते ॥

अब किरण आदि के दृष्टान्त से श्रेष्ठ विद्या का उपदेश अगले मन्त्र में किया है ॥

अयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिस्तस्य रथगृत्मश्च रथौजाश्च
सेनानीग्रामण्यौ। पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ। दृङ्क्षणवः
पशवो हेतिः पौरुषेयो वधः प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नोऽवन्तु ते नो
मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

अयम्। पुरः। हरिकेश इति हरिऽकेशः। सूर्यरश्मिरिति सूर्यऽरश्मिः। तस्य।
रथगृत्स इति रथऽगृत्सः। च। रथौजा इति रथऽओजाः। च। सेनानीग्रामण्यौ।
सेनानीग्रामन्याविति सेनानीग्रामन्यौ। पुञ्जिकस्थलेति पुञ्जिकऽस्थला। च।
क्रतुस्थलेति क्रतुऽस्थला। च। अप्सरसौ। दृङ्क्षणवः। पशवः। हेतिः।
पौरुषेयः। वधः। प्रहेतिरिति प्रऽहेतिः। तेभ्यः। नमः। अस्तु। ते। नः।
अवन्तु। ते। नः। मृडयन्तु। ते। यम्। द्विष्मः। यः। च। नः। द्वेष्टि।
तम्। एषाम्। जम्भे। दध्मः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(अयम्) (पुरः) पूर्वस्मिन् काले वर्त्तमानः (हरिकेशः) हरणशीला हरितवर्णाः केशा इव केशाः प्रकाशा यस्य । अत्र क्लिशेरन् लो लोपश्च ॥ ३० ५ । ३३ ॥ इत्यन् लकारलोपश्च (सूर्यरश्मिः) सूर्यस्य किरणः (तस्य) (रथगृत्सः) रथस्य प्रवेता गृत्सो मेधावीव वर्त्तमानः । गृत्स इति मेधाविना० ॥ निर्घ० ३ । २५ ॥ गृत्सो मेधावी गृणाते । स्तुतिकर्मणः ॥ निरु० ६ । ५ ॥ (च) (रथौजाः) रथेनौजो बलं यस्य (च) (सेनानीग्रामण्यौ) सेनानीश्च ग्रामणीश्च ताविव (पुञ्जिकस्थला) समूहस्थाना दिक् (च) (क्रतुस्थला) प्रज्ञाकर्मज्ञापनोपदिक् (च) (अप्सरसौ) ये अप्सु प्राणेषु सरन्त्यौ गच्छन्त्यौ ते (दङ्क्षणवः) मांसघासादीनां दंशनशीला व्याघ्रादयः । अत्र दंशधातोर्बाहुल-कान्तुः सुडागमश्च (पशवः) (हेतिः) वज्र इव घातुकः (पौरुषेयः) पुरुषाणां समूहः (वधः) हन्ति येन (प्रहेतिः) प्रकृष्टो हेतिर्वज्र इव वर्त्तमानः (तेभ्यः) (नमः) वज्रः (अस्तु) (ते) (नः) अस्मान् (अवन्तु) रक्षन्तु (ते) (नः) अस्मान् (मृडयन्तु) आनन्दयन्तु (ते) रक्षका वयम् (यम्) हिंसकम् (द्विष्मः) विरुध्मः (यः) (च) (नः) अस्मान् (द्वेष्टि) विरुणद्धि (तम्) (एषाम्) पशूनाम् (जम्भे) जम्भन्ति गात्राणि विनामयन्ति येन मुखेन तस्मिन् (दध्मः) संस्थापयामः ॥ १५ ॥

अन्वयः—योऽयं पुरो हरिकेशः सूर्यरश्मिरस्ति तस्य रथगृत्सश्च रथौजाश्च सेनानीग्रामण्याविवापरौ रश्मी वर्तेते । तस्य पुञ्जिकस्थला च क्रतुस्थला चाप्सरसौ वर्तेते । ये दङ्क्षणवः पशवः सन्ति तेषामुपरि हेतिर्वज्रः पततु ये पौरुषेयो वधः प्रहेतिरिव वर्तमानाः सन्ति तेभ्यो नमोऽस्तु । ये धार्मिका राजादयः सभ्या राजपुरुषाः सन्ति ते नोऽवन्तु । ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा सूर्यस्य रश्मिर्हरितोऽस्ति तेन साकं रक्तपीतादयः किरणा वर्त्तन्ते तथा सेनानीग्रामण्यौ वर्त्तिन्वा रक्षकौ भवेताम् । यथा राजादयः सिंहादिहिंसकान् पशून्निरुध्य गवादीन् रक्षन्ति । तथैव विद्वांसः सुशिक्षयाऽस्मान् सर्वान् मनुष्यान्धर्मानुष्ठानान्निरुध्य धर्म्ये कर्मणि वर्त्तयित्वा द्वेष्टन् निवारयन्तु । इदमपि वसन्तर्तोर्व्याख्यानम् ॥ १५ ॥

पदार्थः—जो (अयम्) यह (पुरः) पूर्वकाल में वर्त्तमान (हरिकेशः) हरितवर्ण केश के समान हरणशील और ब्रेशकारी ताप से युक्त (सूर्यरश्मिः) सूर्य की किरणें हैं (तस्य) उनका (रथगृत्सः) बुद्धिमान् सारथि (च) और (रथौजाः) रथ के ले चलने के वाहन (च) इन दोनों के तथा (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्राम के अध्यक्ष के समान अन्य प्रकार के भी किरण होते हैं उन किरणों की (पुञ्जिकस्थला) सामान्य प्रधान दिशा (च) और (क्रतुस्थला) प्रज्ञाकर्म को जतानेवाली उपदिशा (च) ये दोनों (अप्सरसौ) प्राणों में चलने वाली अप्सरा कहाती हैं जो (दङ्क्षणवः) मांस और घास आदि पदार्थों को खाने वाले व्याघ्र आदि (पशवः) हानिकारक पशु हैं उनके ऊपर (हेतिः) बिजुली गिरे । जो (पौरुषेयः) पुरुषों के समूह (वधः) मारनेवाले और (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के तुल्य नाश करने वाले हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) वज्र का प्रहार (अस्तु) हो और जो धार्मिक राजा आदि सभ्य राजपुरुष हैं (ते) वे उन पशुओं से (नः) हम लोगों की (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे रक्षक

हम लोग (यम्) जिस हिंसक से (द्विष्मः) विरोध करें (च) और (यः) जो हिंसक (नः) हम से (द्वेष्टि) विरोध करे (तम्) उसको हम लोग (एषाम्) इन व्याघ्रादि पशुओं के (जम्भे) मुख में (दध्मः) स्थापन करें ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे सूर्य के किरण हरे वर्ण वाले हैं उस के साथ लाल पीले आदि वर्ण वाले भी किरण रहते हैं वैसे ही सेनापति और ग्रामाध्यक्ष वर्त के रक्षक हों । जैसे राजा आदि पुरुष मृत्यु के हेतु सिंह आदि पशुओं को रोक के गौ आदि पशुओं की रक्षा करते हैं वैसे ही विद्वान् लोग अच्छी शिक्षा अधर्माचरण से पृथक् रख धर्म में चला के हम सब मनुष्यों की रक्षा करके द्वेषियों का निवारण करें । यह भी सब वसन्त ऋतु का व्याख्यान है ॥ १५ ॥

अयं दक्षिणेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । ग्रीष्मर्तुर्देवता । प्रकृतिश्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसा ही विषय अगले मन्त्र में कहा है ..

अयं दक्षिणा विश्वकर्मा तस्य रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानी-
ग्रामण्यौ । मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ यातुधाना हेति रक्षांसि
प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽवन्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १६ ॥

अयम् । दक्षिणा । विश्वकर्मेति विश्वकर्मा । तस्य । रथस्वन इति रथस्वनः ।
च । रथेचित्र इति रथेचित्रः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्याविति
सेनानीग्रामन्यौ । मेनका । च । सहजन्येति सहजन्या । च । अप्सरसौ ।
यातुधाना इति यातुधानाः । हेतिः । रक्षांसि । प्रहेतिरिति प्रहेतिः । तेभ्यः ।
नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः ।
यः । च । न । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (दक्षिणा) दक्षिणतः (विश्वकर्मा) विश्वानि सर्वाणि
कर्माणि यस्मात्स वायुः (तस्य) (रथस्वनः) रथस्य स्वनः शब्द इव शब्दो यस्य सः
(च) (रथेचित्रः) रथे रमणीये चित्राण्याश्चर्यरूपाणि चिह्नानि यस्य सः (च)
(सेनानीग्रामण्यौ) (मेनका) यया मन्यते सा (च) (सहजन्या) सहोत्पन्ना (च)
(अप्सरसौ) ये अप्सवन्तरिक्षे सरतस्ते (यातुधानाः) प्रजापीडकाः (हेतिः) वज्रः
(रक्षांसि) दुष्टकर्मकारिणः (प्रहेतिः) (तेभ्यः) (नमः) वज्रः (अस्तु) (ते) (नः)
अस्मान् (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) सुखयन्तु (ते) (यम्) (द्विष्मः)
(यः) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) वायूनाम् (जम्भे) व्याघ्रस्य मुख
इव कण्ठे (दध्मः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा योऽयं विश्वकर्मा वायुर्दक्षिणा वाति तस्य वायो रथस्वनश्च रथेचित्रश्च सेनानीग्रामण्याविव वर्त्तमाने मेनका च सहजन्या चाप्सरसौ वर्त्तते । ये यातुधानाः सन्ति तेषामुपरि हेतिर्यानि रक्षांसि वर्त्तन्ते तेषामुपरि प्रहेतिरिव तेभ्यो नमोस्त्विति कृत्वा शिक्षका न्यायाधीशास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां वायूनां जम्भे दध्मस्तथा प्रयतध्वम् ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । ये स्थूलसूक्ष्ममध्यस्थस्य वायोरुपयोगं कर्त्तुं जानन्ति ते शत्रून्निवार्य सर्वानानन्दयन्ति । इदमपि ग्रीष्मर्त्तोः शिष्टं व्याख्यानं वेद्यम् ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (अयम्) यह (विश्वकर्मा) सब चेष्टारूप कर्मों का हेतु वायु (दक्षिणा) दक्षिण दिशा से चलता है (तस्य) उस वायु के (रथस्वनः) रथ के शब्द के समान शब्द वाला (च) और (रथेचित्रः) रमणीय रथ में चिह्नयुक्त आश्चर्य कार्यों का करने वाला (च) ये दोनों (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के समान वर्त्तमान (मेनका) जिस से मनन किया जाय वह (च) और (सहजन्या) एक साथ उत्पन्न हुई (च) ये दोनों (अप्सरसौ) अन्तरिक्ष में रहने वाली किरणादि अप्सरा हैं जो (यातुधाना) प्रजा को पीड़ा देने वाले हैं उन के ऊपर (हेतिः) वज्र जो (रक्षांसि) दुष्ट कर्म करने वाले हैं उन के ऊपर (प्रहेतिः) प्रकृष्ट वज्र के तुल्य (तेभ्यः) उन प्रजापीडक आदि के लिये (नमः) वज्र का प्रहार (अस्तु) हो ऐसा करके जो न्यायाधीश शिक्षक हैं (ते) वे (नः) हमारी (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हमको (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे हम लोग (यम्) जिस दुष्ट से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो दुष्ट (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को (एषाम्) इन वायुओं के (जम्भे) व्याघ्र के समान मुख में (दध्मः) धारण करते हैं वैसा प्रयत्न करो ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो स्थूल सूक्ष्म और मध्यस्थ वायु से उपयोग लेने को जानते हैं वे शत्रुओं का निवारण करके सब को आनन्दित करते हैं । यह भी ग्रीष्म ऋतु का शेष व्याख्यान है ऐसा जानो ॥ १६ ॥

अयं पश्चादित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । वर्षर्त्तुर्देवता । विराट् कृतिश्छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर वैसा ही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अयं पश्चाद् विश्वव्यचास्तस्य रथप्रोत्श्चासंमरथश्च सेनानी-
ग्रामण्यौ । प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ । व्याघ्रा द्वेतिः सर्पाः
प्रहेतिस्तेभ्यो नमोऽअस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो
यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १७ ॥

अयम् । पश्चात् । विश्वव्यचा इति विश्वव्यचाः । तस्य । रथप्रोत इति रथप्रोतः । च । असमरथ इत्यसमरथः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्याविति सेनानीग्रामन्यौ । प्रम्लोचन्तीति प्रम्लोचन्ती । च । अनुम्लोचन्तीत्यनुम्लोचन्ती । च । अप्सरसौ । व्याघ्राः । हेतिः । सर्पाः । प्रहेतिरिति प्रहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(अयम्) (पश्चात्) (विश्वव्यचाः) विश्वं विचति व्याप्नोति स विद्यदुरूपोऽग्निः (तस्य) (रथप्रोतः) रथो रमणीयस्तेजःसमूहः प्रोतो व्यापितो येन सः (च) (असमरथः) अविद्यमानः समो रथो यस्य सः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) एताविव (प्रम्लोचन्ती) प्रकृष्टतया सर्वानोषध्यादिपदार्थान् म्लोचयन्ती (च) (अनुम्लोचन्ती) अनुम्लोचयन्ती दीतिः (च) (अप्सरसौ) (व्याघ्राः) सिंहाः (हेतिः) (सर्पाः) ये सर्पन्ति तेऽहयः (प्रहेतिः) (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु) (ते) (नः) (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्) (द्विष्मः) (यः) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) (जम्भे) (दध्मः) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथाऽयं पश्चाद्विश्वव्यचा अस्ति तस्य सेनानीग्रामण्याविव रथप्रोतश्चासमरथश्च प्रम्लोचन्ती चानुम्लोचन्ती चाप्सरसौ स्तः । यथा हेतिः प्रहेतिर्व्याघ्राः सर्पाश्च सन्ति तेभ्यो नमोऽस्तु । य एतेभ्यो रक्षकास्ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि यमेषां जम्भे दध्मस्तं तेऽपि धरन्तु ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । इदं वर्षतोः शिष्टं व्याख्यानमस्मिन् युक्ताहारविहारौ मनुष्यैः कार्यौ ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (अयम्) यह (पश्चात्) पीछे से (विश्वव्यचाः) विश्व में व्याप्त बिजुलिरूप अग्नि है उस के (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामपति के समान (रथप्रोतः) रमणीय तेजःस्वरूप में व्याप्त (च) और (असमरथः) जिस के समान दूसरा रथ न हो वह (च) ये दोनों (प्रम्लोचन्ती) अच्छे प्रकार सब ओषधि आदि पदार्थों को शुष्क कराने वाली (च) तथा (अनुम्लोचन्ती) पश्चात् ज्ञान का हेतु प्रकाश (च) ये दोनों (अप्सरसौ) क्रियाकारक आकाशस्थ किरण हैं जैसे (हेतिः) साधारण वज्र के तुल्य तथा (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के समान (व्याघ्राः) सिंहों के तथा (सर्पाः) सर्पों के समान प्राणियों को दुःखदायी जीव हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) वज्रप्रहार (अस्तु) हो और जो इन पूर्वोक्तों से रक्षा करें (ते) वे (नः) हमारे (अवन्तु) रक्षक हों (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें तथा (ते) वे हम लोग (यम्) जिस से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो दुष्ट (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे जिस को हम (एषाम्) इन सिंहादि के (जम्भे) मुख में (दध्मः) धरें (तम्) उस को वे रक्षक लोग भी सिंहादि के मुख में धरें ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। यह वर्षा ऋतु का शेष व्याख्यान है। इस में मनुष्यों को नियमपूर्वक आहार विहार करना चाहिये ॥ १७ ॥

अयमुत्तरादित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । शरदृतुर्देवता । भुरिगतिधृतिश्छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसा ही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अयमुत्तरात् संयद्वसुस्तस्य तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च सेनानी-
ग्रामण्यौ । विश्वाची च घृताची चाप्सरसावापौ हेतिर्वातः प्रहेतिस्तेभ्यो
नमोऽस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि
तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १८ ॥

अयम् । उत्तरात् । संयद्वसुरिति संयत्सुः । तस्य । तार्क्ष्यः । च ।
अरिष्टनेमित्यरिष्टनेभिः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्याविति सेनानी-
ग्रामन्यौ । विश्वाची । च । घृताची । च । अप्सरसौ । आपः । हेतिः । वातः ।
प्रहेतिरिति प्रहेतिः । तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः ।
मृडयन्तु । ते । यम् । द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् ।
जम्भे । दध्मः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(अयम्) (उत्तरात्) (संयद्वसुः) यज्ञस्य संगतिकरणः (तस्य)
(तार्क्ष्यः) तीक्ष्णतेजःप्रापक आश्विनः (च) (अरिष्टनेमिः) अरिष्टानि दुःखानि दूरे
नयति स कार्तिकः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) एतद्वद्वर्तमानौ (विश्वाची) या विश्वं सर्वं
जगदञ्चति व्याप्नोति सा (च) (घृताची) घृतमाज्यमुदकं वाञ्छति प्राप्नोति सा दीप्तिः
(च) (अप्सरसौ) अप्सु प्राणेषु सरन्त्यौ गति (आपः) (हेतिः) वृद्धिः (वातः)
प्रियः पवनः (प्रहेतिः) प्रकर्षेण वर्द्धकः (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु) (ते) (नः)
(अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्) (द्विष्मः) (यः) (च) (नः)
(द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) (जम्भे) (दध्मः) ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथायमुत्तरात्संयद्वसुरिव शरदृतुरस्ति तस्य सेनानी-
ग्रामण्याविव तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च विश्वाची च घृताची चाप्सरसौ स्तः यत्राऽऽपो हेतिरिव
वर्तिका वातः प्रहेतिरिवानन्दप्रदो भवति तं ये युक्तया सेवन्ते तेभ्यो नमोऽस्तु । ते
नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषामव्यातानां जम्भे
दध्मस्तथा यूयं वर्तध्वम् ॥ १८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । इदं शरदतोः शिष्टं व्याख्यानम् ।
अस्मिन्नपि मनुष्यैर्युक्तया प्रवर्तितव्यम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (अयम्) यह (उत्तरात्) उत्तर दिशा से (संयद्रसुः) यज्ञ को संगत करने हारे के तुल्य शरद् ऋतु है (तस्य) उस के (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के समान (तार्क्ष्यः) तीक्ष्ण तेज को प्राप्त कराने वाला आश्विन (च) और (अरिष्टनेमिः) दुःखों को दूर करने वाला कार्त्तिक (च) ये दोनों (विश्वाची) सब जगत् में व्यापक (च) और (धृताची) धी वा जल को प्राप्त कराने वाली दीप्ति (च) ये दोनों (अप्सरसौ) प्राणों की गति हैं जहां (आपः) जल (हेतिः) वृद्धि के तुल्य वर्ताने और (वातः) प्रिय पवन (प्रहेतिः) अच्छे प्रकार बढ़ाने हारे के समान आनन्ददायक होता है उस वायु को जो लोग युक्ति के साथ सेवन करते हैं (तेभ्यः) उनके लिये (नमः) नमस्कार (अस्तु) हो (ते) वे (नः) हमारी (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे हम (यम्) जिससे (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को (एषाम्) इन जल वायुओं के (जम्भे) दुःखदायी गुणरूप मुख में (दध्मः) धरें वैसे तुम लोग भी वर्तों ॥ १८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । यह शरद् ऋतु का शेष व्याख्यान है । इस में भी मनुष्यों को चाहिये कि युक्ति के साथ कार्यों में प्रवृत्त हों ॥ १८ ॥

अयमुपरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । हेमन्तर्तुर्देवता । निचृत्कृतिश्छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनस्तादृशमेव विषयमाह ॥

फिर भी वैसा ही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अयमुपर्यर्वाग्वसुन्तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्यौ ।
उर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसाववस्फूर्जन् हेतिर्विद्युत्प्रहेतिस्तेभ्यो
नमोऽअस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि
तमेषां जम्भे दध्मः ॥ १९ ॥

अयम् । उपरि । अर्वाग्वसुरित्यर्वाक्स्वसुः । तस्य । सेनजिदिति सेनजित् ।
च । सुषेणः । सुसेन इति सुस्सेनः । च । सेनानीग्रामण्यौ । सेनानीग्रामन्याविति
सेनानीग्रामन्यौ । उर्वशी । च । पूर्वचित्तिरिति पूर्वचित्तिः । च । अप्सरसौ ।
अवस्फूर्जन्तित्यवस्फूर्जन् । हेतिः । विद्युदिति विद्युत् । प्रहेतिरिति प्रहेतिः ।
तेभ्यः । नमः । अस्तु । ते । नः । अवन्तु । ते । नः । मृडयन्तु । ते । यम् ।
द्विष्मः । यः । च । नः । द्वेष्टि । तम् । एषाम् । जम्भे । दध्मः ॥ १९ ॥

पदार्थः—(अयम्) (उपरि) वर्त्तमानः (अर्वाग्वसुः) अर्वाग्वृष्टेः पश्चाद्वसु धनं यस्मात्स हेमन्तर्तुः (तस्य) (सेनजित्) यः सेनया जयति सः । अत्र ऊथापोः संज्ञाछन्द-सोर्बहुलमिति ह्रस्वत्वं च (सुषेणः) शोभना सेना यस्य सः (च) (सेनानीग्रामण्यौ) एतद्वर्त्तमानौ मार्गशीर्षपौषौ मासौ (उर्वशी) उरु बहु अश्नाति यया सा दीप्तिः (च) (पूर्वचित्तिः) पूर्वा प्रथमा चित्तिः संज्ञानं यस्याः सा (च) (अप्सरसौ) (अवस्फूर्जन्) अर्वाचीनं घोषं कुर्वन् (हेतिः) वज्रघोषः (विद्युत्) (प्रहेतिः) प्रकृष्टो वज्रइव (तेभ्यः) (नमः) (अस्तु) (ते) (नः) (अवन्तु) (ते) (नः) (मृडयन्तु) (ते) (यम्) (द्विष्मः) (यः) (च) (नः) (द्वेष्टि) (तम्) (एषाम्) (जम्भे) (दध्मः) ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथाऽयमुपरि वर्त्तमानोऽर्वाग्वसुर्हेमन्तर्तुरस्ति तस्य सेनजिच्च सुषेणश्च सेनानीग्रामण्याविव मार्गशीर्षपौषौ मासादुर्वशी च पूर्वचित्तिश्चाप्सरसा-ववस्फूर्जन् हेतिर्विद्युत्प्रहेतिश्चास्ति तेभ्यो नमोऽन्नमस्तु ते नोऽवन्तु ते नो मृडयन्तु ते वयं यं द्विष्मो यश्च नो द्वेष्टि तमेषां जम्भे दध्मस्तं यूयमपि तथा विदधत ॥ १६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । इयमपि हेमन्तर्तुः शिष्टा व्याख्या । इममृतुं मनुष्या युक्त्या सेवित्वा बलिष्ठा भवन्तु ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (अयम्) यह (उपरि) ऊपर वर्त्तमान (अर्वाग्वसुः) वृष्टि के पश्चात् धन का हेतु है (तस्य) उस के (सेनजित्) सेना से जीतने वाला (च) और (सुषेणः) सुन्दर सेनापति (च) ये दोनों (सेनानीग्रामण्यौ) सेनापति और ग्रामाध्यक्ष के तुल्य वर्त्तमान अगहन और पौष महीने (उर्वशी) बहुत खाने का हेतु आन्तर्य दीप्ति (च) और (पूर्वचित्तिः) आदि ज्ञान का हेतु (च) ये दोनों (अप्सरसौ) प्राणों में रहने वाली (अवस्फूर्जन्) भयंकर घोष करते हुए (हेतिः) वज्र के तुल्य (विद्युत्) बिजुली के चलाने हारे और (प्रहेतिः) उत्तम वज्र के समान रक्षक प्राणी हैं (तेभ्यः) उन के लिये (नमः) अन्नादि पदार्थ (अस्तु) मिलें (ते) वे (नः) हम लोगों की (अवन्तु) रक्षा करें (ते) वे (नः) हम को (मृडयन्तु) सुखी करें (ते) वे हम लोग (यम्) जिस दुष्ट से (द्विष्मः) द्वेष करें (च) और (यः) जो (नः) हम से (द्वेष्टि) द्वेष करे (तम्) उस को हम लोग (एषाम्) इन हिंसक प्राणियों के (जम्भे) मुख में (दध्मः) धरें । वैसे तुम लोग भी उस को धरो ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । यह भी हेमन्त ऋतु की शेष व्याख्या है । मनुष्यों को चाहिये कि इस ऋतु का युक्ति से सेवन करके बलवान् हों ॥ १६ ॥

अग्निर्मूर्द्धेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता । निचृद्गायत्रीछन्दः । षड्जः स्वरः ॥

कथं जनैर्बलं वर्धनीयमित्याह ॥

मनुष्यों को किस प्रकार बल बढ़ाना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्निर्मूर्द्धा दिवः क्रुक्नुत्पतिः पृथिव्याऽअयम् । अपाथि रेतांशसि जिन्वति ॥ २० ॥

अग्निः । मूर्द्धा । दिवः । व॒कुत्स्पतिः । पृथिव्याः । अयम् । अपाम् ।
रेतांसि । जिन्वति ॥ २० ॥

पदार्थः—(अग्निः) प्रसिद्धः पावकः (मूर्द्धा) शिर इव सूर्यरूपेण वर्त्तमानः
(दिवः) प्रकाशस्य (व॒कुत्स्पतिः) दिशां पालकः (पृथिव्याः) भूमेश्च (अयम्) (अपाम्)
प्राणानाम् (रेतांसि) वीर्याणि (जिन्वति) प्रीणाति ॥ २० ॥

अन्वयः—यथा हेमन्तर्तुयमग्निर्दिवः पृथिव्याश्च मध्ये मूर्द्धा व॒कुत्स्पतिः सन्नपां
रेतांसि जिन्वति तथैव मनुष्यैर्वलिष्टैर्भवितव्यम् ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैर्युक्त्या जाठराग्निं वर्धयित्वा
संयमेनाहारविहारौ कृत्वा सदा बलं वर्धनीयम् ॥ २० ॥

पदार्थः—जैसे हेमन्त ऋतु में (अयम्) यह प्रसिद्ध (अग्निः) अग्नि (दिवः) प्रकाश और
(पृथिव्याः) भूमि के बीच (मूर्द्धा) शिर के तुल्य सूर्यरूप से वर्त्तमान (व॒कुत्स्पतिः) दिशाओं का
रक्षक हो के (अपाम्) प्राणों के (रेतांसि) पराक्रमों को (जिन्वति) पूर्णता से तृप्त करता है वैसे ही
मनुष्यों को बलवान् होना चाहिये ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि युक्ति से जाठराग्नि
को बड़ा संयम से आहार विहार करके नित्य बल बढ़ाते रहें ॥ २० ॥

अयमग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद् गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यः किं कुर्यादित्याह ॥

फिर मनुष्य क्या करे यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अयमग्निः सहस्रिणो वाजस्य शतिनस्पतिः । मूर्द्धा व॒वी
र॒यीणाम् ॥ २१ ॥

अयम् । अग्निः । सहस्रिणः । वाजस्य । शतिनः । पतिः । मूर्द्धा । कविः ।
र॒यीणाम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(अयम्) (अग्निः) हेमन्ते वर्त्तमानः (सहस्रिणः) प्रशस्तासंख्य-
पदार्थयुक्तस्य (वाजस्य) अन्नस्य (शतिनः) प्रशस्तैर्गुणैः सह शतधा वर्त्तमानस्य
(पतिः) पालकः (मूर्द्धा) उत्तमांगवद्वर्त्तमानः (कविः) क्रान्तदर्शनः (रयीणाम्)
धनानाम् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथाऽयमग्निः सहस्रिणः शतिनो वाजस्य रयीणां च
पतिर्मूर्द्धा कविरस्ति तथैव यूयं भवत ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा विद्यायुक्तिभ्यां सेवितोऽग्निः
पुष्कले धनधान्ये प्रयच्छति तथैव सेवितः पुरुषार्थो मनुष्यान् श्रीमत्तः संपादयति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (अयम्) यह (अग्निः) हेमन्त ऋतु में वर्त्तमान (सहस्रिणः) प्रशस्त असंख्य पदार्थों से युक्त (शक्तिः) प्रशंसित गुणों के सहित अनेक प्रकार वर्त्तमान (वाजस्य) अन्न तथा (रयीणाम्) धनों का (पतिः) रक्षक (मूर्ध्ना) उत्तम अङ्ग के तुल्य (कविः) समर्थ है वैसे ही तुम लोग भी हो ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्या और युक्ति से सेवन किया अग्नि बहुत अन्न धन प्राप्त कराता है वैसे ही सेवन किया पुरुषार्थ मनुष्यों को ऐश्वर्यवान् कर देता है ॥ २१ ॥

त्वामग्न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद्गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्वामग्ने पुष्करादध्यर्था निरमन्थत । मूर्ध्ना विश्वस्य वाघतः ॥ २२ ॥

त्वाम् । अग्ने । पुष्करात् । अर्धि । अर्थर्वा । निः । अमन्थत । मूर्ध्ना । विश्वस्य । वाघतः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् ! (पुष्करात्) अन्तरिक्षात् । पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम० ॥ निघ० २ । ३ ॥ (अधि) (अथर्वा) अहिसकः (निः) नितराम् (अमन्थत) मथित्वा गृह्णीयात् (मूर्ध्ना) शिरोवद्वर्त्तमानस्य (विश्वस्य) समग्रस्य जगतो मध्ये (वाघतः) सुशिक्षिताभिर्वाग्भिरविद्या हन्यते येन स मेधावी । वाघत इति मेधाविना० ॥ निघ० ३ । २५ ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथाऽथर्वा वाघतो विद्वान् पुष्करादधिमूर्ध्ना विश्वस्य च मध्येऽग्निं विद्युतं निरमन्थत तथैव त्वां बोधयामि ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैर्विद्वदनुकरणेनाकाशात् पृथिव्याश्च विद्युतं संगृह्याश्चर्याणि कर्माणि साधनीयानि ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) ! विद्वन् जैसे (अथर्वा) रक्षक (वाघतः) अच्छी शिक्षित वाणी से अविद्या का नाश करने हारा बुद्धिमान् विद्वान् पुरुष (पुष्करात्) अन्तरिक्ष के (अधि) बीच तथा (मूर्ध्ना) शिर के तुल्य वर्त्तमान (विश्वस्य) सम्पूर्ण जगत् के बीच अग्नि को (निरमन्थत) निरन्तर मन्थन करके ग्रहण करे वैसे ही (त्वाम्) तुम्हें मैं बोध कराता हूँ ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों के समान आकाश तथा पृथिवी के सकाश से बिजुली का ग्रहण कर आश्चर्य रूप कर्मों को सिद्ध करें ॥ २२ ॥

भुव इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदार्षी त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नियुद्भिः सचसे शिवाभिः ।
दिवि मूर्धानं दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्रे चकृषे हव्यवाहम् ॥ २३ ॥

भुवः । यज्ञस्य । रजसः । च । नेता । यत्र । नियुद्भिरिति नियुद्भिः ।
सचसे । शिवाभिः । दिवि । मूर्धानम् । दधिषे । स्वर्षामिति स्वःऽसाम् । जिह्वाम् ।
अग्रे । चकृषे । हव्यऽवाहम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—(भुवः) भवतीति तस्य (यज्ञस्य) संगतस्य कार्यसाधकस्य व्यवहारस्य
(रजसः) लोकसमूहस्य (च) (नेता) नयनकर्त्ता (यत्र) अत्र ऋचितुनु० इति दीर्घः
(नियुद्भिः) मिश्रिकामिश्रिकाभिः क्रियाभिः (सचसे) युनक्ति (शिवाभिः) मंगल-
कारिणीभिः (दिवि) द्योतनात्मके स्वस्वरूपे (मूर्धानम्) मूर्द्धेव वर्त्तमानं सूर्यम्
(दधिषे) धरसि (स्वर्षाम्) स्व सुखं सनोति ददाति यया ताम् (जिह्वाम्) वाचम् ।
जिह्वेति वाङ्मा० ॥ निघं० १ । ११ ॥ (अग्रे) विद्वन् (चकृषे) करोति (हव्यवाहम्) यो
हव्यान् दातुमादातुं च योग्यान् रसान् वहति तम् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे अग्रे ! यथाऽयमग्निर्नियुद्भिः शिवाभिः सह वर्त्तमानः भुवो यज्ञस्य
रजसश्च नेता सन् सचसे यत्र दिवि मूर्धानं दधाति हव्यवाहं स्वर्षा जिह्वां चकृषे तथा तत्र
त्वं दिवि सचसे विद्यां दधिषे ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथाग्निरीश्वरेण नियुक्तः सन् सर्वस्य
जगतः सुखकारी वर्त्तते तथैव विद्याग्राहका अध्यापकाः सर्वेषां जनानां सुखकारिणः
सन्तीति ज्ञेयम् ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (अग्रे) विद्वन् ! जैसे यह प्रत्यक्ष अग्नि (नियुद्भिः) संयोग विभाग कराने हारी
क्रिया तथा (शिवाभिः) मङ्गलकारिणी दीप्तिषों के साथ वर्त्तमान (भुवः) प्रगट हुआ (यज्ञस्य)
कार्यों के साधक संगत व्यवहार (च) और (रजसः) लोकसमूह को (नेता) आकर्षण करता हुआ
सम्बन्ध कराता है और (यत्र) जिस (दिवि) प्रकाशमान अपने स्वरूप में (मूर्धानम्) उत्तमाङ्ग के
मुख्य वर्त्तमान सूर्य को धारण करता तथा (हव्यवाहम्) ग्रहण करने तथा देने योग्य रसों को प्राप्त
कराने वाली (स्वर्षाम्) सुखदायक (जिह्वाम्) वाणी को (चकृषे) प्रवृत्त करता है वैसे तू शुभ गुणों
के साथ (सचसे) युक्त होता और सब विद्याओं को (दधिषे) धारण कराता है ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे ईश्वर ने नियुक्त किया हुआ अग्नि
सब जगत् को सुखकारी होता है वैसे ही विद्या के ग्राहक अध्यापक लोग सब मनुष्यों को सुखकारी
होते हैं ऐसा सब को जानना चाहिये ॥ २३ ॥

अबोधीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृत् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अबोध्याग्निः समिधा जनानां प्रति धेनुमिवायतीमुषासम् । यद्वाऽ
इव प्र वयामुज्जिहानाः प्र भानवः सिस्त्रते नाकमच्छ ॥ २४ ॥

अबोधि । अग्निः । समिधेति सम्ऽइधा । जनानाम् । प्रति । धेनुमिधेति
धेनुम्ऽइव । आयतीमित्याऽयतीम् । उषासम् । उषसमित्युषसम् । यद्वा इवेति
यद्वाऽइव । प्र । वयाम् । उज्जिहाना इत्युत्ऽजिहानाः । प्र । भानवः । सिस्त्रते ।
नाकम् । अच्छ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अबोधि) प्रबुध्यते (अग्निः) (समिधा) प्रदीपनसाधनैः (जनानाम्)
मनुष्याणाम् (प्रति) (धेनुमिव) यथा दुग्धदां गां तथा (आयतीम्) प्राप्नुवतीम्
(उषासम्) उषसं प्रभातम् । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (यद्वा इव) महातो धार्मिका जना
इव (प्र) (वयाम्) व्यापिकां सुखनीतिम् (उज्जिहानाः) उत्कृष्टतया प्राप्नुवन्तः (प्र)
(भानवः) किरणाः (सिस्त्रते) प्रापयन्ति । अत्र सृधातोर्लटि शपः श्लुर्व्यत्ययेनात्मनेपद-
मन्तर्गतो एयर्थश्च (नाकम्) अविद्यमानदुःखमाकाशम् (अच्छ) सम्यक् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा समिधायमग्निरबोध्यायतीमुषासंप्रति जनानां
धेनुमिवास्ति । यस्य यद्वा इव प्रवयामुज्जिहानाः प्रभानवो नाकमच्छ सिस्त्रते तं सुखाय
यूयं संप्रयुग्ध्वम् ॥ २४ ॥

भाष्यार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा दुग्धदात्री धेनुर्गौः संसेविता
सती दुग्धादिभिः प्राणिनः सुखयति । यथाऽऽसा विद्वांसो विद्यादानेनाविद्यां निवार्य
मनुष्यानुन्नयन्ति तथैवायमग्निर्वर्त्तत इति वेद्यम् ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (समिधा) प्रज्वलित करने के साधनों से यह (अग्निः) अग्नि
(अबोधि) प्रकाशित होता है (आयतीम्) प्राप्त होते हुए (उषासम्) प्रभात समय के (प्रति)
समीप (जनानाम्) मनुष्यों की (धेनुमिव) दूध देने वाली गौ के समान है । जिस अग्नि के
(यद्वा इव) महान् धार्मिक जनों के समान (प्र) उत्कृष्ट (वयाम्) व्यापक सुख की नीति को
(उज्जिहानाः) अच्छे प्रकार प्राप्त करते हुए (प्र) उत्तम (भानवः) किरण (नाकम्) सुख को
(अच्छ) अच्छे प्रकार (सिस्त्रते) प्राप्त करते हैं उस को तुम लोग सुखार्थसंयुक्त करो ॥ २४ ॥

भाष्यार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार हैं । जैसे दुग्ध देने वाली सेवन की
हुई गौ दुग्धादि पदार्थों से प्राणियों को सुखी करती है और जैसे आस विद्वान् विद्यादान से अविद्या का
निवारण कर मनुष्यों की उन्नति करते हैं वैसे ही यह अग्नि है ऐसा जानना चाहिये ॥ २४ ॥

अबोचामेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता । निचृत् त्रिष्टुब्धन्दः । दैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा है यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अवोचाम कवये मेधाय वचो वन्दारु वृषभाय वृष्णे । गविष्टिरो
नमसा स्तोममग्नौ दिवीव रुक्ममुख्यं च मथ्रेत् ॥ २५ ॥

अवोचाम । कवये । मेधाय । वचः । वन्दारु । वृषभाय । वृष्णे ।
गविष्टिरः । गविस्थिर इति गविऽस्थिरः । नमसा । स्तोमम् । अग्नौ । दिवीवेति
दिविऽइव । रुक्मम् । उख्यं चमित्युख्यञ्चम् । अथ्रेत् ॥ २५ ॥

पदार्थः—(अवोचाम) उच्याम (कवये) मेधाविने (मेधाय) सर्वशुभलक्षण-
संगताय पवित्राय (वचः) वचनम् (वन्दारु) प्रशंसनीयज्ञ (वृषभाय) बालप्राय
(वृष्णे) वृष्टिकर्त्रे (गविष्टिरः) गोषु किरणेषु तिष्ठतीति (नमसा) अन्नादिना
(स्तोमम्) स्तुत्यं कार्यम् (अग्नौ) पावके (दिवीव) यथा सूर्यप्रकाशे (रुक्मम्)
आदित्यम् (उख्यञ्चम्) उरुषु बहुषु विशेषेणाञ्चति तम् (अथ्रेत्) श्रेयेत् । अत्र
विकरणस्य लुक् । लङ्प्रयोगश्च ॥ २५ ॥

अन्वयः—वयं यथा गविष्टिरो दिवीवोख्यञ्चं रुक्ममथ्रेत्तथा मेधाय वृषभाय
वृष्णे कवये वन्दारु वचोऽग्नौ नमसा स्तोमं चावोचाम ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । विद्वद्भिः सुशीलाय शुद्धधिये विद्यार्थिने परम-
प्रयत्नेन विद्या देया यतोऽसौ विद्यामधीत्य सूर्यप्रकाशे घटपटादीन् पश्यन्निव सर्वान्
यथावज्ज्ञातुं शक्नुयात् ॥ २५ ॥

पदार्थः—हम लोग जैसे (गविष्टिरः) किरणों में रहने वाली विद्युत् (दिवीव) सूर्यप्रकाश
के समान (उख्यञ्चम्) विशेष करके बहुतों में गमनशील (रुक्मम्) सूर्य का (अथ्रेत्) आश्रय
करती है वैसे (मेधाय) सब शुभ लक्षणों से युक्त पवित्र (वृषभाय) बली (वृष्णे) वर्षा के हेतु
(कवये) बुद्धिमान् के लिये (वन्दारु) प्रशंसा के योग्य (वचः) वचन को और (अग्नौ) जाठराग्नि में
(नमसा) अन्न आदि से (स्तोमम्) प्रशस्त कार्यो को (अवोचाम) कहें ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । विद्वानों को चाहिये कि सुशील शुद्धबुद्धि विद्यार्थी
के लिये परम प्रयत्न से विद्या देवें जिससे वह विद्या पद के सूर्य के प्रकाश में घटपटादि को देखते हुए के
समान सब को यथावत् जान सकें ॥ २५ ॥

अयमिहेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता । भुरिगापी त्रिष्टुब्धन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अयमिह प्रथमो धायि धातृभिर्होता यजिष्ठोऽअध्वरेष्वीदयः ।
यमप्रवानो भृगवो विरुचुर्वनेषु चित्रं बिभ्वं विशेषे ॥ २६ ॥

अयम् । इह । प्रथमः । धायि । धातुभिरिति धातुऽग्निः । होता । यजिष्ठः ।
अध्वरेषु । ईड्यः । यम् । अग्रवानः । भृगवः । विरुचुरिति विरुचुः । वनेषु ।
चित्रम् । विभ्वमिति विऽभ्वम् । विशेषिंश इति विशेषेऽविशे ॥ २६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (इह) (प्रथमः) विस्तीर्णोऽग्निः (धायिः) ध्रियते
(धातुभिः) धारकैः (होता) आदाता (यजिष्ठः) अतिशयेन यथा (अध्वरेषु)
अहिंसनीयव्यवहारेषु (ईड्यः) अन्वेषितुं योग्यः (यम्) (अग्रवानः) रूपवन्तः ।
अग्रमिति रूपना० ॥ निर्व० ३ । ५ ॥ अत्र छान्दसो वर्णलोप इति मतोस्तलोपः (भृगवः)
परिपक्वविज्ञानाः (विरुचुः) विरोचन्ते प्रकाशन्ते (वनेषु) रश्मिषु (चित्रम्) अद्भुतम्
(विभ्वम्) व्यापकम् (विशेषिंशे) प्रजायै प्रजायै ॥ २६ ॥

अन्वयः—य इहाध्वरेष्वीड्यो यजिष्ठो होता प्रथमोऽयमग्निर्धातुभिर्धायि यं वनेषु
चित्रं विभ्वं विशेषिंशेऽग्रवानो भृगवो विरुचुस्तं सर्वे मनुष्या अङ्गीकुर्युः ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वांसोऽग्निविद्यां धृत्वाऽन्येभ्यः प्रदद्युः ॥ २६ ॥

पदार्थः—जो (इह) इस जगत् में (अध्वरेषु) रक्षा के योग्य व्यवहारों में (ईड्यः) खोजने
योग्य (यजिष्ठः) अतिशय करके यज्ञ का साधक (होता) वृत्तादि का ग्रहणकर्त्ता (प्रथमः) सर्वत्र
विस्तृत (अयम्) यह प्रत्यक्ष अग्नि (धातुभिः) धारणशील पुरुषों ने (धायि) धारण किया है
(यम्) जिस को (वनेषु) किरणों में (चित्रम्) आश्चर्यरूप से (विभ्वम्) व्यापक अग्नि को
(विशेषिंशे) समस्त प्रजा के लिये (अग्रवानः) रूपवान् (भृगवः) पूर्णज्ञानी (विरुचुः) विशेष करके
प्रकाशित करते हैं उस अग्नि को सब मनुष्य स्वीकार करें ॥ २६ ॥

भावार्थः—विद्वान् लोग अग्निविद्या को आप धारके दूसरों को सिखावें ॥ २६ ॥

जनस्येत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदाषीं जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

जनस्य गोपाऽअजनिष्ट जागृविरग्निः सुदक्षः सुविताय नव्यसे ।
घृतप्रतीको बृहता दिविस्पृशा द्युमद्विभाति भरतेभ्यः शुचिः ॥ २७ ॥

जनस्य । गोपाः । अजनिष्ट जागृविः । अग्निः । सुदक्ष इति सुदक्षः ।
सुविताय । नव्यसे । घृतप्रतीक इति घृतऽप्रतीकः । बृहता । दिविस्पृशेति दिविऽ
स्पृशा । द्युमदिति द्युऽमत् । वि । भाति । भरतेभ्यः । शुचिः ॥ २७ ॥

पदार्थः—(जनस्य) जातस्य (गोपाः) रक्षकः (अजनिष्ट) जातः (जागृविः) जागरूकः (अग्निः) विद्युत् (सुदक्षः) सुष्ठुबलः (सुविताय) उत्पादनीयायैश्वर्याय (नव्यसे) अतिशयेन नवीनाय । अत्र छन्दसो वर्णलोपो वेति ईलोपः (धृतप्रतीकः) प्रतीतिकरं जलमाज्यं वा यस्य सः (बृहता) महता (दिविस्पृशा) दिवि प्रकाशे स्पृशति येन तेन (द्युमत्) द्यौः प्रकाशोऽस्यस्मिन् तद्वत् (वि) (भाति) (भरतेभ्यः) आदित्येभ्यः । भरत आदित्यः ॥ निरु० ८ । १३ ॥ (शुचिः) पवित्रः ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यो जनस्य गोपा जागृविः सुदक्षो धृतप्रतीकः शुचिरग्निर्नव्यसे सुवितायाऽजनिष्ट बृहता दिविस्पृशा भरतेभ्यो द्युमद्विभाति तं यूयं विजानीत ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्यदैश्वर्यप्राप्तेरसाधारणं निमित्तं सृष्टिस्थानां सूर्याणां कारणं विद्युत्तेजस्तद्विज्ञायोपयोक्तव्यम् ॥ २७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (जनस्य) उत्पन्न हुए संसार का (गोपाः) रक्षक (जागृविः) जागने रूप स्वभाव वाला (सुदक्षः) सुन्दर बल का हेतु (धृतप्रतीकः) धृत से बढ़ने हारा (शुचिः) पवित्र (अग्निः) बिजुली (नव्यसे) अत्यन्त नवीन (सुविताय) उत्पन्न करने योग्य ऐश्वर्य के लिये (अजनिष्ट) प्रकट हुआ है और (बृहता) बड़े (दिविस्पृशा) प्रकाश में स्पर्श से (भरतेभ्यः) सूर्यों से (द्युमत्) प्रकाशयुक्त हुआ (विभाति) शोभित होता है उस को तुम लोग जानो ॥ २७ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि जो ऐश्वर्य प्राप्ति का विशेष कारण सृष्टि के सूर्यों का निमित्त बिजुली रूप तेज है उसको जान के उपकार लिया करें ॥ २७ ॥

त्वामग्न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडाषीं जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्वामग्नेऽअङ्गिरसो गुहा हितमन्वविन्द्विष्णुश्रियाणं वनेवने । स जायसे मध्यमानः सहो महत् त्वामाहुः सहसस्पुत्रमङ्गिरः ॥ २८ ॥

त्वाम् । अग्ने । अङ्गिरसः । गुहा । हितम् । अनु । अविन्दन् । शिश्रियाणम् । वनेवन इति वनेऽवने । सः । जायसे । मध्यमानः । सहः । महत् । त्वाम् । आहुः । सहसः । पुत्रम् । अङ्गिरः ॥ २८ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (अग्ने) विद्वन् ! (अङ्गिरसः) विद्वांसः (गुहा) गुहायां बुद्धौ । अत्र सुपां सुलुगिति डेलुक् (हितम्) हितकारिणम् (अनु) (अविन्दन्) प्राप्नुयुः (शिश्रियाणम्) श्रयन्तम् (वनेवने) रश्मौ रश्मौ पदार्थे पदार्थे वा (सः) (जायसे) (मध्यमानः) सङ्घृष्यमाणः (सहः) बलम् (महत्) (त्वाम्) तम् (आहुः) कथयन्ति (सहसः) बलवतो वायोः (पुत्रम्) उत्पन्नम् (अङ्गिरः) प्राणवत् प्रिय ॥ २८ ॥

अन्वयः—हेऽङ्गिरोऽग्ने ! त्वं स मथ्यमानोऽग्निरिव विद्यया जायसे यथा महत्सहो युक्तं सहसस्पुत्रं वने वने शिश्रियाणं गुहाहितं त्वामाहुर्ङ्गिरसोऽन्वविन्दस्तथा त्वामहं बोधयामि ॥ २८ ॥

भावार्थः—द्विविधोऽग्निर्मानसो बाह्यश्चास्ति तयोराभ्यन्तरं युक्ताभ्यामाहारविहारभ्यां बाह्यं मन्थनादिभ्यः सर्वे विद्वांसः सेवन्ताम् । तथोत्तरे भजन्तु ॥ २८ ॥

पदार्थः—हे (अङ्गिरः) प्राणवस्त्रिय (अग्ने) विद्वन् ! जैसे (सः) वह (मथ्यमानः) मथन किया हुआ अग्नि प्रसिद्ध होता है वैसे तू विद्या से (जायसे) प्रकट होता है जिस को (महत्) बड़े (सहः) बलयुक्त (सहसः) बलवान् वायु से (पुत्रम्) उत्पन्न हुए पुत्र के तुल्य (वनेवने) किरण २ वा पदार्थ २ में (शिश्रियाणम्) आश्रित (गुहा) बुद्धि में (हितम्) स्थित हितकारी (त्वाम्) उस अग्नि को (आहुः) कहते हैं (अङ्गिरसः) विद्वान् लोग (अन्वविन्दन्) प्राप्त होते हैं उस का बोध (त्वाम्) तुझे कराता हूँ ॥ २८ ॥

भावार्थः—अग्नि दो प्रकार का होता है । एक मानस और दूसरा बाह्य, इस में आभ्यन्तर को युक्त आहार विहारों से और बाह्य को मन्थनादि से सब विद्वान् सेवन करें वैसे इतर जन भी सेवन किया करें ॥ २८ ॥

सखा इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्याः कीदृशा भूत्वाग्निं विजानीयुरित्याह ॥

मनुष्य लोग कैसे होके अग्नि को जानें यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सखायः सं वः सम्यञ्चमिषं स्तोमं चाग्रये । वर्षिष्ठाय
क्षितीनामूर्जो नप्त्रे सहस्वते ॥ २९ ॥

सखायः । सम् । वः । सम्यञ्चम् । इषम् । स्तोमम् । च । अग्रये ।
वर्षिष्ठाय । क्षितीनाम् । ऊर्जः । नप्त्रे । सहस्वते ॥ २९ ॥

पदार्थः—(सखायः) सुहृदः (सम्) (वः) युष्माकम् (सम्यञ्चम्) यः समीचीनमञ्जति तम् (इषम्) अन्नम् (स्तोमम्) स्तुतिसमूहम् (च) (अग्रये) पावकाय (वर्षिष्ठाय) अतिवृद्धाय (क्षितीनाम्) मनुष्याणाम् (ऊर्जः) बलस्य (नप्त्रे) पौत्र इव वर्त्तमानाय (सहस्वते) बहुबलयुक्ताय ॥ २९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा विद्वांसः सखायः सन्तः क्षितीनां वो युष्माकमूर्जो नप्त्रे सहस्वते वर्षिष्ठयाग्ने यं सम्यञ्चमिषं स्तोमं च समाहुस्तथा यूयमनुतिष्ठत ॥ २९ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमंत्रादाहुर्गित्यनुवर्त्तते । शिल्पिनः सुहृदो भूत्वा विद्वदुक्तानु-
कूलतया पदार्थविद्यामनुतिष्ठेयुः । विद्युत् कारणाख्याद्वलाज्जायते सा पुत्रवत् या सूर्यादिः
सकाशादुत्पद्यते सा पौत्रवदस्तीति वेद्यम् ॥ २९ ॥

पदार्थः—हे (सखायः) मित्रो ! (क्षितीनाम्) मननशील मनुष्य (वः) तुम्हारे (ऊर्जः) बल के (नष्ट्रे) पौत्र के तुल्य वर्तमान (सहस्वते) बहुत बल वाले (वर्षिष्ठाय) अत्यन्त बड़े (अग्रये) अग्नि के लिये जिस (सम्यङ्गम्) सुन्दर सत्कार के हेतु (इषम्) अन्न को (च) और (स्तोमम्) स्तुतियों को (समाहुः) अच्छे प्रकार कहते हैं वैसे तुम लोग भी उस का अनुष्ठान करो ॥ २६ ॥

भावार्थः—यहां पूर्व मन्त्र से (आहुः) इस पद की अनुवृत्ति आती है । कारीगरों को चाहिये कि सब के मित्र होकर विद्वानों के कथनानुसार पदार्थविद्या का अनुष्ठान करें । जो बिजुली कारणरूप बल से उत्पन्न होती है वह पुत्र के तुल्य है और जो सूर्यादि के सकाश से उत्पन्न होती है सो पौत्र के समान है ऐसा जानना चाहिये ॥ २६ ॥

संसमिदित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

वैश्येन किं कार्यमित्युपदिश्यते ॥

वैश्य को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

स०स०मि०धु०वसे वृषन्नग्ने विश्वान्य०र्य०ऽआ । इडस्पदे समि०ध्यसे स
नो वसू०न्याभर ॥ ३० ॥

स०धु०समिति सम०ऽसम् । इत् । युव०से । वृष०न् । अग्ने० । विश्वानि । अ०र्यः ।
आ । इडः । पदे । सम् । इध्यसे । सः । नः । वसू०नि । आ । भर ॥ ३० ॥

पदार्थः—(संसम्) सम्यक् (इत्) एव (युवसे) मिश्रय । अत्र विकरणात्मने-
पदव्यत्ययो (वृषन्) बलवान् (अग्ने) प्रकाशमान (विश्वानि) अखिलानि (अर्यः)
वैश्यः । अर्यः स्वामिवैश्ययोरिति वैश्यार्थे निपातितः (आ) (इडः) प्रशंसनीयस्य ।
इड इति पदना० ॥ निघ० ५ । २ ॥ अत्रेडधातोर्बाहुलकादौणादिकः क्तिप् । आदेर्ह्रस्वश्च
(पदे) प्रापणीय (सम्) (इध्यसे) प्रदीप्यसे (सः) (नः) अस्मभ्यम् (वसूनि)
(आ) (भर) धर ॥ ३० ॥

अन्वयः—हे वृषन्नग्ने अर्यस्त्वं संसमायुवसे इडस्पदे समिध्यसे स त्वमिदग्निना
नो विश्वानि वसूत्याभर ॥ ३० ॥

भावार्थः—राजभिः संरक्षिता वैश्या अग्न्यादिविद्याभ्यः स्वेभ्यो राजपुरुषेभ्यश्चा-
खिलानि धनानि संभरेयुः ॥ ३० ॥

पदार्थः—हे (वृषन्) बलवान् (अग्ने) प्रकाशमान (अर्यः) वैश्य ! जो तू (संसमायुवसे)
सम्यक् अच्छे प्रकार सम्बन्ध करते हो (इडः) प्रशंसा के योग्य (पदे) प्राप्ति के योग्य अधिकार में
(समिध्यसे) सुशोभित होते हो (सः) सो तू (इत्) ही अग्नि के योग से (नः) हमारे लिये
(विश्वानि) सब (वसूनि) धनों को (आभर) अच्छे प्रकार धारण कर ॥ ३० ॥

भावार्थः—राजाओं से रक्षा प्राप्त हुए वैश्य लोग अग्न्यादि विद्याओं के लिये और अपने
राजपुरुषों के लिये सम्पूर्ण धन धारण करें ॥ ३० ॥

त्वामित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

मनुष्यैरग्निना किं साध्यमित्युपदिश्यते ॥

मनुष्य लोग अग्नि से क्या सिद्ध करें यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

त्वां चित्रश्रवस्तम हवन्ते विक्षु जन्तवः । शोचिष्केशं । पुरुप्रियाग्ने
हव्याय वोढवे ॥ ३१ ॥

त्वाम् । चित्रश्रवस्तमेति चित्रश्रवःऽतम । हवन्ते । विक्षु । जन्तवः ।
शोचिष्केशम् । शोचिःकेशमिति शोचिःऽकेशम् । पुरुप्रियेति पुरुऽप्रिय । अग्ने ।
हव्याय । वोढवे ॥ ३१ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (चित्रश्रवस्तम) चित्राण्यदभुतानि श्रवांस्यतिशयितान्यन्नानि
वा यस्य (हवन्ते) स्वीकुर्वन्तु (विक्षु) प्रजासु (जन्तवः) जनाः (शोचिष्केशम्)
शोचिषः केशाः सूर्यस्य रश्मय इव तेजांसि यस्य तम् (पुरुप्रिय) बहून् प्रीणाति बहूनां
प्रियो वा तत्संबुद्धो (अग्ने) विद्वन् (हव्याय) स्वीकर्त्तव्यमन्नादिपदार्थम् । अत्र
सुव्यत्ययेन द्वितीयैकवचनस्य चतुर्थ्यैकवचनम् (वोढवे) वोढुम् । अत्र तुमर्थे
तवेन् प्रत्ययः ॥ ३१ ॥

अन्वयः—हे पुरुप्रिय चित्रश्रवस्तमाग्ने ! विक्षु हव्याय वोढवे यं शोचिष्केशं त्वां
जन्तवो हवन्ते तं वयमपि हवामहे ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्या यमग्निं जीवाः सेवन्ते तेन भारवहनादीनि कार्याण्यपि
साध्नुवन्तु ॥ ३१ ॥

पदार्थः—हे (पुरुप्रिय) बहुतों के प्रसन्न करने हारे वा बहुतों के प्रिय (चित्रश्रवस्तम)
आश्चर्यरूप अन्नादि पदार्थों से युक्त (अग्ने) तेजस्वी विद्वन् ! (विक्षु) प्रजाओं में (हव्याय)
स्वीकार के योग्य अन्नादि उत्तम पदार्थों को (वोढवे) प्राप्त के लिये जिस (शोचिष्केशम्) सुखाने वाली
सूर्य की किरणों के तुल्य तेजस्वी (त्वाम्) आपको (जन्तवः) मनुष्य लोग (हवन्ते) स्वीकार करते हैं
उसी को हम लोग भी स्वीकार करते हैं ॥ ३१ ॥

भावार्थः—मनुष्य को योग्य है कि जिस अग्नि को जीव सेवन करते हैं उस से भार पहुँचाना
आदि कार्य भी सिद्ध किया करें ॥ ३१ ॥

एना व इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । विराड् बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

एना वोऽअग्निं नमसोर्जो नपात्माहुवे । प्रियं चेतिष्ठमरुतिः
स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ ३२ ॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जः । नपातम् । आ । हुवे । प्रियम् ।
चेतिष्ठम् । अरतिम् । स्वध्वरमिति सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥ ३२ ॥

पदार्थः—(एना) एनेन पूर्वोक्तेन । अत्राकारादेशः (वः) युष्मभ्यम् (अग्निम्)
(नमसा) ग्राह्येणान्नेन (ऊर्जः) पराक्रमान् (नपातम्) अपतनशीलम् (आ) (हुवे)
आह्वये (प्रियम्) प्रीत्युत्पादकम् (चेतिष्ठम्) अतिशयेन चेतयितारं संज्ञापकम्
(अरतिम्) नास्ति रतिश्चैतन्यमस्मिन्तम् (स्वध्वरम्) सुष्ठुवध्वरा अहिंसनीया व्यवहारा
यस्मात्तम् (विश्वस्य) समग्रस्य जगतः (दूतम्) सर्वत्राभिगन्तारं विद्युतम् (अमृतम्)
कारणरूपेण नित्यम् ॥ ३२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथाऽहं वो युष्मभ्यमेना नमसा नपातं प्रियं चेतिष्ठं
स्वध्वरमरतिममृतं विश्वस्य दूतमग्निमूर्जश्चाहुवे तथा यूयं मह्यं जुहुत ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! वयं युष्मदर्थं या अग्न्यादिविद्याः प्रकटयेम ता यूयं
स्वीकुरुत ॥ ३२ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं (वः) तुम्हारे लिये (एना) उस पूर्वोक्त (नमसा) ग्रहण के
योग्य अन्न से (नपातम्) दृढ़ स्वभाव (प्रियम्) प्रीतिकारक (चेतिष्ठम्) अत्यन्त चेतनता कराने हारे
(अरतिम्) चेतनता रहित (स्वध्वरम्) अच्छे रक्षणीय व्यवहारों से युक्त (अमृतम्) कारणरूप से
नित्य (विश्वस्य) सम्पूर्ण जगत् के (दूतम्) सब ओर चलनेहारे (अग्निम्) बिजुली को और (ऊर्जः)
पराक्रमों को (आहुवे) स्वीकार करूँ वैसे तुम लोग भी मेरे लिये ग्रहण करो ॥ ३२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! हम लोग तुम्हारे लिये जो अग्नि आदि की विद्या प्रसिद्ध करें उनको
तुम लोग भी स्वीकार करो ॥ ३२ ॥

विश्वस्य दूतमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृद् बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

पुनः सः कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतम् । स योजतेऽअरुषा
विश्वभोजसा स दुद्रवत् स्वाहुतः ॥ ३३ ॥

विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् । स । योजते ।
अरुषा । विश्वभोजमेति विश्वभोजसा । सः । दुद्रवत् । स्वाहुत इति सुऽआहुतः ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(विश्वस्य) समग्रस्य भूगोलसमूहस्य (दूतम्) परितापकं विद्युदाख्य-
मग्निम् (अमृतम्) कारणरूपेणाविनाशिस्वरूपम् (विश्वस्य) अखिलपदार्थजातस्य
(दूतम्) परितापेन दाहकम् (अमृतम्) उदकेऽपि व्यापकं कारणम् । अमृतमित्युदकना० ॥
निर्घ० १ । १२ ॥ (सः) (योजते) युनक्ति । अत्र व्यत्ययेन शप् (अरुषा) रूपवता

पदार्थसमूहेन (विश्वभोजसा) विश्वस्य पालकेन (सः) (दुद्रवत्) शरीरादौ द्रवति गच्छति । अत्र वर्तमाने लङ् । माङ्योगमन्तरेणाप्यडभावः, (स्वाहुतः) सुष्ठु समन्ताद्भुत आदत्तः सन् ॥ ३३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथाऽहं विश्वस्य दूतममृतं विश्वस्य दूतममृतमग्निमाहुवे तथा विश्वभोजसाऽरुषा सर्वैः पदार्थैः सह वर्तते स योजते । यः स्वाहुतः सन् दुद्रवत्स युष्माभिर्वेद्यः ॥ ३३ ॥

भावार्थः—अत्र पूर्वमन्त्रादाहुव इति पदमनुवर्तते । विश्वस्य दूतममृतमिति द्विरावृत्य द्विविधस्य स्थूलसूक्ष्मस्याग्नेर्ग्रहणम् । स सर्वः कारणरूपेण नित्य इति वेद्यम् ॥ ३३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं (विश्वस्य) सब भूगोलों के (दूतम्) तपाने वाले सूर्यरूप (अमृतम्) कारणरूप से अविनाशिस्वरूप (विश्वस्य) सम्पूर्ण पदार्थों को (दूतम्) तप से जलाने वाले (अमृतम्) जल में भी व्यापक कारणरूप अग्नि को स्वीकार करूँ वैसे (विश्वभोजसा) जगत् के रक्षक (अरुषा) रूपवान् सब पदार्थों के साथ वर्त्तमान है (सः) वह (योजते) युक्त करता है जो (स्वाहुतः) अच्छे प्रकार ग्रहण किया हुआ (दुद्रवत्) शरीरादि में चलता है (सः) वह तुम लोगों को जानना चाहिये ॥ ३३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पूर्व मन्त्र से (आहुवे) इस पद की अनुवृत्ति आती है तथा (विश्वस्य दूतममृतम्) इन तीन पदों की दो बार आवृत्ति से स्थूल और सूक्ष्म दो प्रकार के अग्नि का ग्रहण होता है । वह सब अग्नि कारणरूप से नित्य है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३३ ॥

स दुद्रवदित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्घ्यनुष्ठुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

स दुद्रवत् स्वाहुतः स दुद्रवत् स्वाहुतः । सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देव राधो जनानाम् ॥ ३४ ॥

सः । दुद्रवत् । स्वाहुत इति सुऽआहुतः । सः । दुद्रवत् । स्वाहुत इति सुऽआहुतः । सुब्रह्मा । यज्ञः । सुशमीति सुऽशमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥ ३४ ॥

पदार्थः—(सः) अग्निः (दुद्रवत्) द्रवति (स्वाहुतः) सुष्ठु कृताह्वानः सखा (सः) (दुद्रवत्) गच्छति (स्वाहुतः) सुष्ठु निमंत्रितो विद्वान् (सुब्रह्मा) सुष्ठुतया चतुर्वेदवित् (यज्ञः) संगन्तुं योग्यः (सुशमी) सुष्ठुशमयितुमर्हः (वसूनाम्) पृथिव्यादीनाम् (देवम्) कमनीयम् (राधः) सुखसाधनं धनम् (जनानाम्) ॥ ३४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! स स्वाहुतः सखिवदुद्रवत् स स्वाहुतो विद्वानिव दुद्रवत् सुब्रह्मा यज्ञः सुशमीव यो वसूनां जनानां च देवं राधोऽस्ति तं यूयं संप्रयुङ्ग्वम् ॥ ३४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यो वेगवानन्येभ्यो वेगप्रदः शान्तिकरः पृथिव्यादीनां प्रकाशकोऽग्निर्वर्त्तते स कथं न विज्ञेयः ॥ ३४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (सः) वह अग्नि (स्वाहुतः) अच्छे प्रकार बुलाये हुए मित्र के समान (दुद्रवत्) चलता है तथा (सः) वह (स्वाहुतः) अच्छे प्रकार निमन्त्रण किये विद्वान् के तुल्य (दुद्रवत्) जाता है (सुब्रह्मा) अच्छे प्रकार चारों वेदों के ज्ञाता (यज्ञः) समागम के योग्य (सुशमी) अच्छे शान्तिशील पुरुष के समान जो (वसूनाम्) पृथिवी आदि वसुओं और (जनानाम्) मनुष्यों का (देवम्) अभीप्सित (राधः) धनरूप है उस अग्नि को तुम लोग उपयोग में लाओ ॥ ३४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जो वेगवान् अन्य पदार्थों को वेग देने वाला शान्तिकारक पृथिव्यादि पदार्थों का प्रकाशक अग्नि है उसका विचार क्यों न करना चाहिये ॥ ३४ ॥

अग्ने वाजस्येत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । उष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह अग्नि कैसा है यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्ने वाजस्य गोमतोऽईशानः सहसो यहो । अस्मे धेहि जातवेदो महि श्रवः ॥ ३५ ॥

अग्ने । वाजस्य । गोमत इति गोऽमतः । ईशानः । सहसः । यहो इति यहो । अस्मे इत्यस्मे । धेहि । जातवेद इति जातऽवेदः । महि । श्रवः ॥ ३५ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् ! (वाजस्य) अन्नस्य (गोमतः) प्रशस्त धेनुपृथिवी-युक्तस्य (ईशानः) साधकः समर्थः (सहसः) बलवतः (यहो) सुसन्तान (अस्मे) अन्नभ्यम् (धेहि) (जातवेदः) जातं विज्ञानं यस्य सः (महि) महत् (श्रवः) धनम् ॥ ३५ ॥

अन्वयः—हे सहसो यहो जातवेदोऽग्ने ! त्वमग्निरिव वाजस्य गोमत ईशानः सन्नस्मे महि श्रवो धेहि ॥ ३५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । साधुरीत्योपयुक्तोऽग्निः पुष्कलं धनं प्रयच्छतीति वेद्यम् ॥ ३५ ॥

पदार्थः—हे (सहसः) बलवान् पुरुष के (यहो) सन्तान ! (जातवेदः) विज्ञान को प्राप्त हुए (अग्ने) तेजस्वी विद्वान् आप अग्नि के तुल्य (गोमतः) प्रशस्त गौ और पृथिवी से युक्त (वाजस्य) अन्न के (ईशानः) स्वामी समर्थ हुए (अस्मे) हमारा लिये (महि) बड़े (श्रवः) धन को (धेहि) धारण कीजिये ॥ ३५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । अच्छी रीति से उपयुक्त किया अग्नि बहुत धन देता है ऐसा जानना चाहिये ॥ ३५ ॥

स इधान इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सऽईधानो वसुक्कविरग्निरीडेन्यो गिरा । रेवदस्मभ्यं पुर्वणीक दीदिहि ॥ ३६ ॥

सः । इधानः । वसुः । कविः । अग्निः । ईडेन्यः । गिरा । रेवत् । अस्मभ्यम् । पुर्वणीक । पुर्वणीकेति पुरुऽअनीक । दीदिहि ॥ ३६ ॥

पदार्थः—(सः) पूर्वोक्तः (इधानः) प्रदीप्तः (वसुः) वासयिता (कविः) समर्थः (अग्निः) पावकः (ईडेन्यः) अन्वेषणीयः (गिरा) वाण्या (रेवत्) प्रशस्तधनयुक्तम् (अस्मभ्यम्) (पुर्वणीक) पुरु बहु अनीकं सैन्यं यस्य तत्संबुद्धौ (दीदिहि) प्रकाशय ॥ ३६ ॥

अन्वयः—हे पुर्वणीक विद्वन् ! स गिरेडेन्यो वसुः कविरिधानः सोऽग्निरिवाऽस्मभ्यं रेवद्दीदिहि प्रकाशय ॥ ३६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । विदुषाऽग्निगुणकर्मस्वभावप्रकाशनेन मनुष्येभ्य ऐश्वर्यमुन्नेयम् ॥ ३६ ॥

पदार्थः—हे (पुर्वणीक) बहुत सेना वाले राजपुरुष विद्वान् ! (गिरा) वाणी से (ईडेन्यः) खोजने योग्य (वसुः) निवास का हेतु (कविः) समर्थ (इधानः) प्रदीप्त (सः) उस पूर्वोक्त (अग्निः) अग्नि के समान (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (रेवत्) प्रशंसित धनयुक्त पदार्थों को (दीदिहि) प्रकाशित कीजिये ॥ ३६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । विद्वान् को चाहिये कि अग्नि के गुण कर्म और स्वभाव के प्रकाश के तुल्य मनुष्यों के लिये ऐश्वर्य की उन्नति करे ॥ ३६ ॥

क्षपो राजन्नित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदुष्णिक् छन्दः ।

ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

क्षपो राजन्नुत त्मनाग्ने वस्तोरुतोषसः । स तिग्मजम्भ रक्षसो ददृ प्रति ॥ ३७ ॥

क्षपः । राजन् । उत । त्मना । अग्ने । वस्तोः । उत । उषसः । सः । तिग्मजम्भेति तिग्मऽजम्भ । रक्षसः । ददृ । प्रति ॥ ३७ ॥

पदार्थः—(क्षपः) रात्रीः (राजन्) राजमान (उत) (त्मना) आत्मना । अत्र छान्दसो वर्णलोप इत्याकारलोपः (अग्ने) विद्वन् ! (वस्तोः) दिनम् (उत) (उपसः) प्रातः सार्यं समयान् (सः) उक्तः (तिग्मजम्भ) तिग्मं तीव्रं जम्भो गात्रविनामनं यस्मात्तत्संबुद्धौ (रक्षसः) दुष्टान् (दह) भस्मीकुरु (प्रति) प्रत्यक्षे ॥ ३७ ॥

अन्वयः—हे तिग्मजम्भ राजन् अग्ने ! स त्वं यथा तीक्ष्णतेजा अग्निः क्षप उत वस्तोरुतोषसो जनयति तथा सुशिक्षां जनय रक्षसस्तम इव तीव्रत्मना प्रति दह ॥ ३७ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैर्यथा प्रभातस्य दिनस्य रात्रेश्च निमित्तमग्निर्विज्ञायते तथा राजा न्यायप्रकाशस्यान्यायनिवृत्तेश्च हेतुरस्तीति वेद्यम् ॥ ३७ ॥

पदार्थः—हे (तिग्मजम्भः) तीक्ष्ण अवयवों के चलाने वाले (राजन्) प्रकाशमान (अग्ने) विद्वान् जन ! (सः) सो पूर्वोक्त गुणयुक्त आप जैसे तीक्ष्ण तेजयुक्त अग्नि (क्षपः) रात्रियों (उत) और (वस्तोः) दिन के (उत) ही (उपसः) प्रभात और सार्यकाल के प्रकाश को उत्पन्न करता है वैसे (त्मना) तीक्ष्ण स्वभाव युक्त अपने आत्मा से (रक्षसः) दुष्ट जनों को रात्रि के समान (प्रतिदह) निश्चय करके भस्म कीजिये ॥ ३७ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि जैसे प्रभात दिन और रात्रि का निमित्त अग्नि को जानते हैं वैसे राजा न्याय के प्रकाश और अन्याय की निवृत्ति का हेतु है ऐसा जानें ॥ ३७ ॥

भद्रो न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

भद्रो नोऽग्निराहुतो भद्रा रातिः सुभग भद्रो अध्वरः ।

भद्राऽउत प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

भद्रः । नः । अग्निः । आहुत इत्याहुतः । भद्रा । रातिः । सुभगेति सुभग ।

भद्रः । अध्वरः । भद्राः । उत । प्रशस्तय इति प्रशस्तयः ॥ ३८ ॥

पदार्थः—(भद्रः) भजनीयः (नः) अस्मभ्यम् (अग्निः) पावकः (आहुतः) संगृहीतो धर्म इव (भद्रा) सेवनीया (रातिः) दानम् (सुभग) शोभनैश्वर्य्य (भद्रः) कल्याणकरः (अध्वरः) अहिंसनीया व्यवहारः (भद्राः) कल्याणप्रतिपादिकाः (उत) (प्रशस्तयः) प्रशंसा ॥ ३८ ॥

अन्वयः—हे सुभग विद्वन् ! यथाऽऽहुतः सखाग्निर्भद्रो रातिर्भद्राऽध्वरो भद्र उत प्रशस्तयो भद्राः स्युस्तथा त्वं नो भव ॥ ३८ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । मनुष्यैर्यथा विद्यया सुसेविता जगत्स्थाः पदार्थाः सुखकारिणो भवन्ति तथाऽऽप्ता विद्वांसः सन्तीति वेद्यम् ॥ ३८ ॥

पदार्थः—हे (सुभग) सुन्दर ऐश्वर्य वाले विद्वान् पुरुष ! जैसे (आहुतः) धर्म के तुल्य सेवन किया मित्ररूप (अग्निः) अग्नि (भद्रः) सेवने योग्य (भद्रा) कल्याणकारी (रातिः) दान (भद्रः) कल्याणकारी (अध्वरः) रक्षणीय व्यवहार (उत) और (भद्राः) कल्याण करने वाली (प्रशस्तयः) प्रशंसा होवें वैसे आप (नः) हमारे लिये हूजिये ॥ ३८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमालङ्कार है । मनुष्यों को योग्य है कि जैसे विद्या से अच्छे प्रकार सेवन किये जगत् के पदार्थ सुखकारी होते हैं वैसे आप विद्वान् लोगों को भी जानें ॥ ३८ ॥

भद्रा उतेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स विद्वान् कीदृश इत्याह ॥

फिर वह विद्वान् कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

भद्राऽउत प्रशस्तयो भद्रं मनः कृणुष्व वृत्रतूर्य्यं । येना समत्सु सासहः ॥ ३९ ॥

भद्राः । उत । प्रशस्तय इति प्रशस्तयः । भद्रम् । मनः । कृणुष्व । वृत्रतूर्य्यं इति वृत्रतूर्य्यं । येन । समत्सु इति समत्सु । सासहः । ससह इति ससहः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—(भद्राः) भन्द्नीयाः (उत) अपि (प्रशस्तयः) प्रशंसनीयाः प्रजाः (भद्रम्) भन्द्नीयं कल्याणकरम् (मनः) मननात्मकम् (कृणुष्व) कुरु (वृत्रतूर्य्यं) संग्रामे (येन) अत्रान्येषामपीति दीर्घः (समत्सु) संग्रामेषु (सासहः) अतिशयेन सोढा ॥ ३९ ॥

अन्वयः—हे सुभग ! त्वं येन नोऽस्माकं वृत्रतूर्य्यं भद्रं मन उतापि भद्राः प्रशस्तयो येन च समत्सु सासहः स्यात्तत्कृणुष्व ॥ ३९ ॥

भावार्थः—अत्र (सुभग) (नः) इति पदद्वयं पूर्वमन्त्रादनुवर्तते । विदुषा राज्ञा तत्कर्मानुष्ठेयं येन प्रजाः सेनाश्चोत्तमाः स्युः ॥ ३९ ॥

पदार्थः—हे (सुभग) शोभन सम्पत्ति वाले पुरुष ! आप (येन) जिस से हमारे (वृत्रतूर्य्यं) युद्ध में (भद्रम्) कल्याणकारी (मनः) विचारशक्तियुक्त चित्त (उत) और (भद्राः) कल्याण करने हारी (प्रशस्तयः) प्रशंसा के योग्य प्रजा और जिस से (समत्सु) संग्रामों में (सासहः) अत्यन्त सहनशील वीर पुरुष हों वैसे कर्म (कृणुष्व) कीजिये ॥ ३९ ॥

भावार्थः—यहां (सुभग, नः) इन दो पदों की अनुवृत्ति पूर्व मन्त्र से आती है । विद्वान् राजा को चाहिये कि ऐसे कर्म का अनुष्ठान करे जिस से प्रजा और सेना उत्तम हों ॥ ३९ ॥

येनेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदुष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

येना समत्सु सासहोऽव स्थिरा तनुहि भूरि शर्धताम् । वनेमा
तेऽभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

येन । समत्स्विति समत्सु । सासहः । सह इति समहः । अत्र । स्थिरा ।
तनुहि । भूरि । शर्धताम् । वनेम । ते । अभिष्टिभिरित्यभिष्टिभिः ॥ ४० ॥

पदार्थः—(येन) अत्र संहितायामिति दीर्घः (समत्सु) संग्रामेषु (सासहः)
भ्रशं सोढा (अत्र) (स्थिरा) स्थिराणि सैन्यानि (तनुहि) विस्तृणु (भूरि) बहु
(शर्धताम्) बलं कुर्वताम् । बलवाचिशर्धशब्दात्करोत्यर्थे किप् ततः शतृ (वनेम)
संभजेम । अत्र संहितायामिति दीर्घः (ते) तव (अभिष्टिभिः) इष्टाभिरिच्छाभिः ॥ ४० ॥

अन्वयः—हे सुभग ! येन त्वं समत्सु सासहः स्यात्स त्वं भूरि शर्धतामस्माकं
स्थिरायतनुहि तेऽभिष्टिभिः सह वर्त्तमाना वयं तानि वनेम ॥ ४० ॥

भावार्थः—अत्रापि (सुभग) (नः) इति पदद्वयं पूर्वतोऽनुवर्त्तते । विद्वद्भिर्बहु-
बलयुक्तानां वीराणां नित्यमुत्साहो वर्धनीयः । येनोत्साहिताः सन्तो राजप्रजाहितानि
कर्माणि कुर्युः ॥ ४० ॥

पदार्थः—हे (सुभग) सुन्दर लक्ष्मीयुक्त पुरुष ! आप (येन) जिस के प्रताप से हमारे
(समत्सु) युद्धों में (सासहः) शीघ्र सहना हो उस को तथा (भूरि) बहुत प्रकार (शर्धताम्)
बल करते हुए हमारे (स्थिरा) स्थिर सेना के साधनों का (अवतनुहि) अच्छे प्रकार बढ़ाइये (ते)
आप की (अभिष्टिभिः) इच्छाओं के अनुसार वर्त्तमान हम लोग उस सेना के साधनों का
(वनेम) सेवन करें ॥ ४० ॥

भावार्थः—यहां भी (सुभग, नः) इन दोनों पदों की अनुवृत्ति आती है । विद्वानों को
उचित है कि बहुत बलयुक्त वीर पुरुषों का उत्साह नित्य बढ़ावें जिससे ये लोग उत्साही हुए राज और
प्रजा के हितकारी काम किया करें ॥ ४० ॥

अग्निं तमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः स किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करें यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्निं तं मन्ये यो वसुरस्तं यं यन्ति धेनवः । अस्तमर्वन्तः
आशवोऽस्तं नित्यासो वाजिनः इषम् स्तोतृभ्यः आ भर ॥ ४१ ॥

अग्निम् । तम् । मन्ये । यः । वसुः । अस्तम् । यम् । यन्ति । धेनवः ।
अस्तम् । अर्वन्तः । आशवः । अस्तम् । नित्यासः । वाजिनः । इषम् । स्तोतृभ्य
इति स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ४१ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) (तम्) पूर्वोक्तम् (मन्ये) (यः) (वसुः) सर्वत्र निवस्ता (अस्तम्) गृहम् (यम्) (यन्ति) गच्छन्ति (धेनवः) गावः (अस्तम्) गृहम् (अर्वन्तः) अश्वाः (आशवः) आशुगामिनः (अस्तम्) (नित्यासः) कारणरूपेणा-
विनाशिनः (वाजिनः) वेगवन्तः (इषम्) अन्नादिकम् (स्तोतृभ्यः) स्तावकेभ्यः
विद्वद्भ्यः (आभर) ॥ ४१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यो वसुरस्ति यमग्निं धेनवोऽस्तं यन्तीव नित्यासो वाजिन
आशवोऽर्वन्तोऽस्तमिवाहं तं मन्ये स्तोतृभ्य इषमाभरामि तथैव त्वं तमग्निमस्तं मन्यस्वेषं
चाभर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । विद्यार्थिनः प्रत्यध्यापक एवं वदेद्यथाऽ
हमाचरेयं तथा गृयमप्याचरत यथा गवादयः पशवः इतस्ततो दिने आत्वा सायं स्वगृहं
प्राप्य मोदन्ते तथैव विद्यागृहं प्राप्य गृयमपि मोदध्वम् ॥ ४१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष ! (यः) जो (वसुः) सर्वत्र रहने वाला अग्नि है (यम्) जिस
(अग्निम्) वाणी के समान अग्नि को (धेनवः) गौ (अस्तम्) घर को (यन्ति) जाती हैं तथा जैसे
(नित्यासः) कारणरूप से विनाश रहित (वाजिनः) वेग वाले (आशवः) शीघ्रगामी (अर्वन्तः)
घोड़े (अस्तम्) घर को प्राप्त होते हैं वैसे मैं (तम्) उस पूर्वोक्त अग्नि को (मन्ये) मानता हूं और
(स्तोतृभ्यः) स्तुतिकारक विद्वानों के लिये (इषम्) अच्छे अन्नादि पदार्थों को धारण करता हूं वैसे ही
तू उस अग्नि को (आभर) धारण कर ॥ ४१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । अध्यापक लोग विद्यार्थियों के प्रति ऐसा
कहें कि जैसे हम लोग आचरण करें वैसे तुम भी करो । जैसे गौ आदि पशु दिन में इधर उधर
भ्रमण कर सायंकाल अपने घर आके प्रसन्न होते हैं वैसे विद्या के स्थान को प्राप्त होके तुम भी
प्रसन्न हुआ करो ॥ ४१ ॥

सोऽअग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षी पङ्क्तिरल्लन्दः ।
पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सः कीदृश इत्युपदिश्यते ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सोऽअग्निर्यो वसुर्गृणे सं यमायन्ति धेनवः । समर्वन्तो रघुदुव
सथ सुजातासः सूरयऽइषथ स्तोतृभ्यऽआ भर ॥ ४२ ॥

सः । अग्निः । यः । वसुः । गृणे । सम् । यम् । आयन्तीत्याऽयन्ति ।
धेनवः । सम् । अर्वन्तः । रघुदुव इति रघुऽदुवः । सम् । सुजातास इति सुऽजातासः ।
सूरयः । इषम् । स्तोतृभ्य इति स्तोतृऽभ्यः । आ । भर ॥ ४२ ॥

पदार्थः—(सः) (अग्निः) (यः) (वसुः) (गृणे) स्तुवे (सम्) (यम्) (आयन्ति) (धेनवः) वाण्यः (सम्) (अर्वन्तः) प्रशस्तविज्ञानवन्तः (रघुद्रवः) ये रघु लघु द्रवन्ति गच्छन्ति ते । अत्र कपिलकादित्वाल्लत्वम् (सम्) (सुजातासः) विद्यासु सुष्ठु जाताः प्रसिद्धाः (सूरयः) विद्वांसः (इषम्) ज्ञानम् (स्तोतृभ्यः) स्तावकेभ्यो विद्यार्थिभ्यः (आ) (भर) ॥ ४२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथाऽहं यो वसुरग्निरस्ति तं गृणे यं धेनवः समायन्ति रघुद्रवोऽर्वन्तः सुजातासः सूरयः स्तोतृभ्य इषं समाभरन्ति स स्तौति च तथा त्वमेतानि समाभर ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अध्यापका यथा धेनवो वत्सान् प्रीणयन्ति तथा विद्यार्थिन आनन्दयेयुः । यथाऽश्वाः शीघ्रं गमयन्ति तथा सर्वविद्यापारगान् कुर्युः ॥ ४२ ॥

पदार्थः—हे विद्यार्थी विद्वान् पुरुष ! जैसे मैं (यः) जो (वसुः) निवास का हेतु (अग्निः) अग्नि है उस की (गृणे) अच्छे प्रकार स्तुति करता हूँ (यम्) जिस को (धेनवः) वाणी (समायन्ति) अच्छे प्रकार प्राप्त होती हैं और (रघुद्रवः) धीरज से चलने वाले (अर्वन्तः) प्रशंसित ज्ञानी (सुजातासः) अच्छे प्रकार विद्याओं में प्रसिद्ध (सूरयः) विद्वान् लोग (स्तोतृभ्यः) स्तुति करने हारे विद्यार्थियों के लिये (इषम्) ज्ञान को (सम्) अच्छे प्रकार धारण करते हैं और जैसे (सः) वह पदानेहारा ईश्वरादि पदार्थों के गुण वर्णन करता है वैसे तू भी इन पूर्वोक्तों को (समाभर) ज्ञान से धारण कर ॥ ४२ ॥

भावार्थः—अध्यापकों को चाहिये कि जैसे गौ अपने बछरों को तृप्त करती हैं वैसे विद्यार्थियों को प्रसन्न करें और जैसे घोड़े शीघ्र चल के पहुँचाते हैं वैसे विद्यार्थियों को सब विद्याओं के पार शीघ्र पहुँचावें ॥ ४२ ॥

उभे इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निवृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः सः किं कुर्यादित्याह ॥

फिर वह क्या करे यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

उभे सुश्चन्द्र सर्पिषो दर्वी श्रीणीषऽआसनि । उतो नऽउत्पुपूर्या उक्थेषु शवसस्पतऽइषं स्तोतृभ्यऽआ भर ॥ ४३ ॥

उभे इत्युभे । सुश्चन्द्र । सुचन्द्रेति सुश्चन्द्र । सर्पिषः । दर्वी इति दर्वी । श्रीणीषे । आसनि । उतो इत्युतो । नः । उत् । पुपूर्याः । उक्थेषु । शवसः । पते । इषम् । स्तोतृभ्य इति स्तोतृभ्यः । आ । भर ॥ ४३ ॥

पदार्थः—(उभे) द्वे अध्ययनाध्यापनक्रिये (सुश्चन्द्र) शोभनश्चासौ चन्द्र आह्लादकारकश्च तत्सम्बुद्धौ (सर्पिषः) घृतस्य (दर्वी) ग्रहणाग्रहणसाधने (श्रीणीषे)

पचसि (आसनि) आस्ये (उतो) अपि (नः) अस्मभ्यम् (उत्) (पुपूर्याः) पूर्णं कुर्याः
(उक्थेषु) वक्तुं श्रोतुमर्हेषु वेदविभागेषु (शवसः) बलस्य (पते) पालक (इषम्)
अन्नम् (स्तोतृभ्यः) विद्वद्भ्यः (आ) (भर) ॥ ४३ ॥

अन्वयः—हे सुश्रन्द्र ! त्वं सर्पिषो दर्वी श्रीणीष इवासन्युभे आ भर । हे
शवस्पते ! त्वमुक्थेषु नोऽस्मभ्यमुतो अपि स्तोतृभ्य इषं चोत्पुपूर्याः ॥ ४३ ॥

भावार्थः—यथान्विजो घृतं संशोध्य दर्व्याऽग्नौ हुत्वा वायुवृष्टिजले रोगनाशके कृत्वा
सर्वान् सुखयन्ति । तथैवाध्यापका विद्यार्थिमानांसि सुशिक्षिता संशोध्य तत्र विद्या
हुत्वाऽत्मनः पवित्रीकृत्य सर्वान् प्राणिनः सुखयेयुः ॥ ४३ ॥

पदार्थः—हे (सुश्रन्द्र) सुन्दर आनन्ददाता अध्यापक पुरुष ! आप (सर्पिषः) घी के (दर्वी)
चलाने पकड़ने की दो कछीं से (श्रीणीषे) पकाने के समान (आसनि) मुख में (उभे) पढ़ने
पढ़ाने की दो क्रियाओं को (आभर) धारण कीजिये । हे (शवसः) बल के (पते) रक्तकजन तू
(उक्थेषु) कहने सुनने योग्य वेदविभागों में (नः) हमारे (उतो) और (स्तोतृभ्यः) विद्वानों के लिये
(इषम्) अन्नादि पदार्थों को (उत्पुपूर्याः) उत्कृष्टता से पूरण कर ॥ ४३ ॥

भावार्थः—जैसे अन्विज लोग घृत को शोध कछीं से अग्नि में होम कर और वायु तथा वर्षा-
जल को रोगनाशक करके सब को सुखी करते हैं वैसे ही अध्यापक लोगों को चाहिये कि विद्यार्थियों के
मन अच्छी शिक्षा से शोध कर उन को विद्यादान देके आत्माओं को पवित्र कर सब को सुखी करें ॥ ४३ ॥

अग्ने तमिस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षी गायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनः सः कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्ने तमद्याश्वं न स्तोमैः क्रतुं न भद्रं हृदिस्पृशम् । ऋध्यामा
तऽओहैः ॥ ४४ ॥

अग्ने । तम् । अद्य । अश्वम् । न । स्तोमैः । क्रतुम् । न । भद्रम् ।
हृदिस्पृशमिति हृदिऽस्पृशम् । ऋध्याम । ते । ओहैः ॥ ४४ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अध्यापक ! (तम्) विद्याबोधम् (अद्य) अस्मिन् वर्तमाने
समये (अश्वम्) सुशिक्षितं तुरङ्गम् (न) इव (स्तोमैः) विद्यास्तुतिविशेषैर्वेदभागैः
(क्रतुम्) प्रज्ञातम् (न) इव (भद्रम्) कल्याणकरम् (हृदिस्पृशम्) यो हृद्यात्मनि
स्पृशति तम् (ऋध्याम) वर्धेमहि । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (ते) तव सकाशात्
(ओहैः) विद्यासुखप्रापकैः ॥ ४४ ॥

अन्वयः—हे अग्नेऽध्यापक ! वयं ते तव सकाशादोहैः स्तोमैरद्याश्वं न भद्रं क्रतुं
न तं हृदिस्पृशं प्राप्य सततमृध्याम ॥ ४४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारौ । अध्येतारो यथा सुशिक्षितेनाश्वेन सद्योऽभीष्टं स्थानं गच्छन्ति तथा विद्वांसः सर्वशास्त्रबोधसंपन्नया कल्याणकर्या प्रज्ञया धर्मार्थकाम-मोक्षान् प्राप्नुवन्ति तथा तेभ्योऽध्यापकेभ्यो विद्यापारं गत्वा प्रशस्तां प्रज्ञां प्राप्य स्वयं वर्धेरन्नन्यांश्च वेदाध्यापनोपदेशाभ्यामेधयेयुः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अध्यापक जन ! हम लोग (ते) आप से (ओहैः) विद्या का सुख देने वाले (स्तोमैः) विद्या की स्तुतिरूप वेद के भागों से (अद्य) आज (अश्वम्) घोड़े के (न) समान (भद्रम्) कल्याणकारक (क्रतुम्) बुद्धि के (न) समान (तम्) उस (हृदिस्पृशम्) आत्मा के साथ गन्ध करने वाले विद्याबोध को प्राप्त हो के निरन्तर (ऋष्याम्) वृद्धि को प्राप्त हों ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में दो उपमालङ्कार हैं । अध्येता लोगों को चाहिये कि जैसे अच्छे शिक्षित घोड़े से अभीष्ट स्थान में शीघ्र पहुंच जाते हैं जैसे विद्वान् लोग सब शास्त्रों के बोध से युक्त कल्याण करने वाली बुद्धि से धर्म, अर्थ, काम और मोक्ष फलों को प्राप्त होते हैं वैसे उन अध्यापकों से पूर्ण विद्या पढ़ प्रशंसित बुद्धि को पा के आप उन्नति को प्राप्त हों तथा वेद के पढ़ाने और उपदेश से अन्य सब मनुष्यों की भी उन्नति करें ॥ ४८ ॥

अथा हीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता । भुरिगार्षी गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनः स कीदृशः स्यादित्याह ॥

फिर वह कैसा हो यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अथा हृग्ने क्रतोर्भद्रस्य दक्षस्य साधोः । रथीर्ऋतस्य बृहतो बभूथ ॥ ४९ ॥

अध । हि । अग्ने । क्रतोः । भद्रस्य । दक्षस्य । साधोः । रथीः । ऋतस्य । बृहतः । बभूथ ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(अध) अथ मङ्गले । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । वर्णव्यत्ययेन थस्य धश्च (हि) खलु (अग्ने) विद्वन् (क्रतोः) प्रज्ञायाः (भद्रस्य) आनन्दकरस्य (दक्षस्य) शरीरात्मबलयुक्तस्य (साधोः) सन्मार्गे वर्त्तमानस्य (रथीः) प्रशस्ता रथा रमणसाधनानि यानानि विद्यन्ते यस्य सः (ऋतस्य) प्राप्तसत्यस्य (बृहतः) महाविषयस्य (बभूथ) भवेः ॥ ४९ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथा त्वं भद्रस्य दक्षस्य साधोर्ऋतस्य बृहतः क्रतोः सकाशाद्रथीर्बभूथ तथाऽध हि वयमपि भवेम ॥ ४९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा शास्त्रयोगजां धियं प्राप्य विद्वांसो वर्धन्ते तथैवाध्येतुभिरपि वर्धितव्यम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जन ! जैसे तू (भद्रस्य) आनन्दकारक (दक्षस्य) शरीर और आत्मा के बल से युक्त (साधोः) अच्छे मार्ग में प्रवर्त्तमान (ऋतस्य) सत्य को प्राप्त हुए पुरुष की

(बृहतः) बड़े विषय वा ज्ञानरूप (क्रतोः) बुद्धि से (रथीः) प्रशंसित रमणसाधन यानों से युक्त (बभूथ) हूजिये वैसे (अध) मङ्गलाचरणपूर्वक (हि) निश्चय करके हम भी होवें ॥ ४५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे शास्त्र और योग से उत्पन्न हुई बुद्धि को प्राप्त हो के विद्वान् लोग बढ़ते हैं वैसे ही अध्येता लोगों को भी बढ़ाना चाहिये ॥ ४५ ॥

एभिर्न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षी गायत्री छन्दः ।

षड्जः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

एभिर्नोऽअर्कैर्भवा नो अर्वाङ् स्वर्ण ज्योतिः । अग्ने विश्वेभिः
सुमनाऽअनीकैः ॥ ४६ ॥

एभिः । नः । अर्कैः । भव । नः । अर्वाङ् । स्वः । न । ज्योतिः । अग्ने ।
विश्वेभिः । सुमना इति सुमनाः । अनीकैः ॥ ४६ ॥

पदार्थः—(एभिः) पूर्वोक्तैः (नः) अस्मभ्यम् (अर्कैः) पूज्यैर्विद्वद्भिः (भव)
ब्रह्मचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (नः) अस्मभ्यम् (अर्वाङ्) योऽर्वाचीनाननुत्कृष्टानुत्कृष्टान्
कर्त्तुमंचति जानाति सः (स्वः) सुखम् (न) इव (ज्योतिः) प्रकाशकः (अग्ने) विद्या-
प्रकाशादय (विश्वेभिः) समग्रैः (सुमनाः) सुखकारिमनाः (अनीकैः) सैन्यैरिव ॥ ४६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं नोऽस्मभ्यं विश्वेभिरनीकै राजैव सुमना भव ।
एभिरर्कैर्नोऽस्मभ्यं ज्योतिरर्वाङ् स्वर्ण भव ॥ ४६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारौ । यथा राजा सुशिक्षितैर्वलाद्यैः सैन्यैः
शत्रून् जित्वा सुखी भवति तथैव प्रज्ञादिभिर्गुणैरविद्याक्लेशान् जित्वा मनुष्याः
सुखिनः सन्तु ॥ ४६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्याप्रकाश से युक्त पुरुष ! आप (नः) हमारे लिये (विश्वेभिः) सब
(अनीकैः) सेनाओं के सहित राजा के तुल्य (सुमनाः) मन से सुखदाता (भव) हूजिये (एभिः)
इन पूर्वोक्त (अर्कैः) पूजा के योग्य विद्वानों के सहित (नः) हमारे लिये (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाशक
(अर्वाङ्) नीचों को उत्तम करने को जानने वाले (स्वः) सुख के (न) समान हूजिये ॥ ४६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे राजा अच्छी शिक्षा
बलयुक्त सेनाओं से शत्रुओं को जीत के सुखी होता है वैसे ही बुद्धि आदि गुणों से अविद्या से हुए
क्लेशों को जीत के मनुष्य लोग सुखी होवें ॥ ४६ ॥

अग्निर्देवता । अग्निर्देवता । विराट् ब्राह्मी त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्निं होतारं मन्ये दास्वन्तं वसुं सूनुं सहसो जातवेदसं
विप्रं न जातवेदसम् । य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवो देवाच्या कृपा । घृतस्य
विभ्राष्टिमनु वष्टि शोचिषा जुह्वानस्य सर्पिषः ॥ ४७ ॥

अग्निम् । होतारम् । मन्ये । दास्वन्तम् । वसुम् । सूनुम् । सहसः ।
जातवेदसमिति जातवेदसम् । विप्रम् । न । जातवेदसमिति जातवेदसम् । यः ।
ऊर्ध्वया । स्वध्वर इति सुऽअध्वरः । देवः । देवाच्या । कृपा । घृतस्य ।
विभ्राष्टिमिति विभ्राष्टिम् । अनु । वष्टि । शोचिषा । आजुह्वानस्येत्याऽजुह्वानस्य ।
सर्पिषः ॥ ४७ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) (होतारम्) सुखदातारम् (मन्ये) सत्करोमि (दास्वन्तम्)
दातारम् (वसुम्) धनप्रदम् (सूनुम्) पुत्रमिव (सहसः) बलिष्ठस्य (जातवेदसम्)
सर्वेषु जातेषु पदार्थेषु विद्यमानम् (विप्रम्) आतं मेधाविनम् (न) इव (जातवेदसम्)
प्रसिद्धप्रज्ञम् (यः) (ऊर्ध्वया) उपरिगत्या (स्वध्वरः) शोभनकारित्वादहिंसनीयः (देवः)
दिव्यगुणः (देवाच्या) देवानञ्जति तथा (कृपा) समर्थया क्रियया (घृतस्य) उदकस्य
(विभ्राष्टिम्) विविधा भ्राष्टयः प्रकाशनानि यस्मिन्तम् (अनु) (वष्टि) प्रकाशते
(शोचिषा) दीप्त्या (आजुह्वानस्य) समन्ताद्भूयमानस्य (सर्पिषः) आज्यस्य ॥ ४७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! य ऊर्ध्वया स्वध्वरो देवाच्या कृपा देवः शोचिषाऽऽ
जुह्वानस्य सर्पिषो घृतस्य विभ्राष्टिमनुवष्टि तं होतारं जातवेदसं सहसः सूनुमिव वसुं
दास्वन्तं जातवेदसमग्निं विप्रं न यथाऽहं मन्ये तथा यूयमपि मन्यध्वम् ॥ ४७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा सुसेविता विद्वांसो विद्याधर्म-
सुशिक्षाभिः सर्वानार्यान् संपादयन्ति तथा युक्त्या सेवितोऽग्निः स्वगुणकर्मस्वभावैः
सर्वानुन्नयति ॥ ४७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यः) जो (ऊर्ध्वया) ऊर्ध्वगति के साथ (स्वध्वरः) शुभ कर्म
करने से अहिंसनीय (देवाच्या) विद्वानों के सत्कार के हेतु (कृपा) समर्थ क्रिया से (देवः) दिव्य
गुणों वाला पुरुष (शोचिषा) दीप्ति के साथ (आजुह्वानस्य) अच्छे प्रकार हवन किये (सर्पिषः)
घी और (घृतस्य) जल के सकाश से (विभ्राष्टिम्) विविध प्रकार की ज्योतियों को (अनुवष्टि)
प्रकाशित करता है उस (होतारम्) सुख के दाता (जातवेदसम्) उत्पन्न हुए सब पदार्थों में विद्यमान
(सहसः) बलवान् पुरुष के (सूनुम्) पुत्र के समान (वसुम्) धनदाता (दास्वन्तम्) दानशील
(जातवेदसम्) बुद्धिमानों में प्रसिद्ध (अग्निम्) तेजस्वी अग्नि के (न) समान (विप्रम्) आस-
जानी का मैं (मन्ये) सत्कार करता हूँ वैसे तुम लोग भी उस को मानो ॥ ४७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे अच्छे प्रकार सेवन किये विद्वान् लोग विद्या धर्म और अच्छी शिक्षा से सब को आर्य करते हैं वैसे युक्ति से सेवन किया अग्नि अपने गुण कर्म और स्वभावों से सब के सुख की उन्नति करता है ॥ ४७ ॥

अग्ने त्वन्न इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निदेवता । स्वराङ् ब्राह्मी बृहती छन्दः ।
मध्यमः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अग्ने त्वं नो अन्तमऽउत त्राता शिवो भव वरूथ्यः । वसुश्च अग्नि-
र्वसुश्च अग्निः नक्षि धुमत्तमं रयिन्दाः । तं त्वां शोचिष्ठ दीदिवः
सुम्नाय नूनमीमहे सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

अग्ने । त्वम् । नः । अन्तमः । उत । त्राता । शिवः । भव । वरूथ्यः ।
वसुः । अग्निः । वसुश्चवा इति वसुश्चवाः । अच्छि । नक्षि । धुमत्तममिति धुमत्त-
तमम् । रयिम् । दाः । तम् । त्वा । शोचिष्ठ । दीदिव इति दीदिष्वः । सुम्नाय ।
नूनम् । ईमहे । सखिभ्य इति सखिभ्यः ॥ ४८ ॥

पदार्थः—(अग्ने) विद्वन् ! (त्वम्) (नः) अस्माकम् (अन्तमः) अतिशये-
नान्तिकः । अन्तमानामित्यन्तिकना० ॥ निर्घ० २ । १६ ॥ (उत) अपि (त्राता) रक्षकः
(शिवः) मङ्गलकारी (भव) द्वयचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः (वरूथ्यः) वरः (वसुः)
धनप्रदः (अग्निः) प्रापकः (वसुश्चवाः) वसूनि धनानि श्रवांस्यन्नानि च यस्मात्सः
(अच्छि) अत्र संहितायामिति दीर्घः (नक्षि) प्राप्नोमि । अत्र णक्ष गतावित्यस्मात्तु-
मैकवचनेऽङ्गविकरणयोरभावः (धुमत्तमम्) प्रशस्ता दिवः प्रकाशा कामना वा विद्यन्ते
यस्मिन् सोऽतिशयितस्तम् (रयिम्) धनम् (दाः) ददाति । अत्राप्यङ्भावः (तम्)
(त्वा) त्वाम् (शोचिष्ठ) अतिशयेन तेजस्विन् (दीदिवः) ये दीदयन्ति ते दीदयः
प्रकाशास्ते बहवो विद्यन्ते यस्मिन् तत्सम्बुद्धौ (सुम्नाय) सुखाय (नूनम्) निश्चितम्
(ईमहे) याचामहे (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः ॥ ४८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं यथाऽयं वसुर्वसुश्चवा अग्नी रयिन्दा ददाति तथा
नोऽस्माकमन्तमन्त्राता वरूथ्य उतापि शिवो भव । हे शोचिष्ठ दीदिवो विद्वन् ! यथा वयं
त्वा सखिभ्यः सुम्नाय नूनमीमहे तथा तं त्वां सर्वे मनुष्या याचन्ताम् । यथाऽहं धुमत्तमं
त्वामच्छि नक्षि प्राप्नोमि तथा त्वमस्मान्प्राप्नुहि ॥ ४८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा सुहृदो मित्राणीच्छन्त्युन्नयन्ति
तथा विद्वान् सर्वस्य मित्रः सर्वान्सुखिनः सम्पादयेत् ॥ ४८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् ! (त्वम्) आप जैसे यह (वसुः) धनदाता (वसुश्रवाः) अन्न और धन का हेतु (अग्निः) अग्नि (रथिम्) धन को (दाः) देता है वैसे (नः) हमारे (अन्तमः) अत्यन्त समीप (त्राता) रक्षक (वरूथ्यः) श्रेष्ठ (उत) और (शिवः) मङ्गलकारी (भव) हजिये । हे (शोचिष्ठ) अतितेजस्वी (दीदिवः) बहुत प्रकाशों से युक्त वा कामना वाले विद्वान् ! जैसे हम लोग (त्वा) तुम्हें को (सखिभ्यः) मित्रों से (सुहाय) सुख के लिये (नूनम्) निश्चय (ईमहे) मांगते हैं वैसे (तम्) उस तुम्हें को सब मनुष्य चाहें जैसे मैं (शुमत्तमम्) प्रशंसित प्रकाशों से युक्त तुम्हें को (अच्छ) अच्छे प्रकार (नचि) प्राप्त होता हूं वैसे तू हम को प्राप्त हो ॥ ४८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे मित्र अपने मित्रों को चाहते और उन की उन्नति करते हैं वैसे विद्वान् सब का मित्र सब को सुख देवे ॥ ४८ ॥

येन ऋषय इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्या त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी उसी विषय को अगले मन्त्र में कहा है ॥

येनऽऋषयस्तपसा सत्रमागृन्निन्धानाऽअग्निं स्वराभरन्तः ।
तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽग्निं यमाहुर्मनव स्तीर्णबर्हिषम् ॥ ४९ ॥

येन । ऋषयः । तपसा । सत्रम् । आयन् । इन्धानाः । अग्निम् । स्वः ।
आभरन्तः । तस्मिन् । अहम् । नि । दधे । नाके । अग्निम् । यम् । आहुः ।
मनवः । स्तीर्णबर्हिषमिति स्तीर्णबर्हिषम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(येन) कर्मणा (ऋषयः) वेदार्थवेत्तारः (तपसा) धर्माऽनुष्ठानेन (सत्रम्) सत्रा सत्यं विद्यते यस्मिन् विज्ञाने तत् (आयन्) प्राप्नुयुः (इन्धानाः) प्रकाशमानाः (अग्निम्) विद्युदादिम् (स्वः) सुखम् (आभरन्तः) समन्ताद्भरन्तः (तस्मिन्) (अहम्) (निदधे) (नाके) अविद्यमानदुःखे सुखे प्राप्तव्ये सति (अग्निम्) उक्तम् (यम्) (आहुः) वदन्ति (मनवः) मननशीला विद्वांसः (स्तीर्णबर्हिषम्) स्तीर्णमाच्छादितं बर्हिरन्तरिक्षं येन तम् ॥ ४९ ॥

अन्वयः—येन तपसेऽन्धानाः स्वराभरन्त ऋषयः सत्रमग्निमायंस्तस्मिन्नाके मनवो यं स्तीर्णबर्हिषमग्निमाहुस्तमहं निदधे ॥ ४९ ॥

भावार्थः—येन प्रकारेण वेदपारगाः सत्यमनुष्ठाय विद्युदादिपदार्थान् सम्प्रयुज्य समर्था भवन्ति तेनैव मनुष्यैः समृद्धियुक्तैर्भवितव्यम् ॥ ४९ ॥

पदार्थः—(येन) जिस (तपसा) धर्मानुष्ठानरूप कर्म से (इन्धानाः) प्रकाशमान (स्वः) सुख को (आभरन्तः) अच्छे प्रकार धारण करते हुए (ऋषयः) वेद का अर्थ जानने वाले ऋषि लोग (सत्रम्) सत्य विज्ञान से युक्त (अग्निम्) विद्युत् आदि अग्नि को (आयन्) प्राप्त हों (तस्मिन्)

उस कर्म के होते (नाके) दुःखरहित प्राप्त होने योग्य सुख के निमित्त (मनवः) विचारशील विद्वान् लोग (यम्) जिस (स्तीर्णबर्हिषम्) आकाश को आच्छादन करने वाले (अग्निम्) अग्नि को (आहुः) कहते हैं उस को (अहम्) मैं (नि, दधे) धारण करता हूं ॥ ४६ ॥

भावार्थः—जिस प्रकार से वेदपारग विद्वान् लोग सत्य का अनुष्ठान कर बिजुली आदि पदार्थों को उपयोग में लाके समर्थ होते हैं उसी प्रकार मनुष्यों को समृद्धियुक्त होना चाहिये ॥ ४६ ॥

तं पत्नीभिरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षी त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

विद्वद्भिः कथं भवितव्यमित्याह ॥

विद्वानों को कैसा होना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

तं पत्नीभिरनु गच्छेम देवाः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः । नाकं
गृभ्णानाः सुकृतस्य लोके तृतीये पृष्ठेऽअधि रोचने दिवः ॥ ५० ॥

तम् । पत्नीभिः । अनु । गच्छेम । देवाः । पुत्रैः । भ्रातृभिरिति भ्रातृभिः ।
उत । वा । हिरण्यैः । नाकम् । गृभ्णानाः । सुकृतस्येति सुकृतस्य । लोके ।
तृतीये । पृष्ठे । अधि । रोचने । दिवः ॥ ५० ॥

पदार्थः—(तम्) अग्निम् (पत्नीभिः) स्वस्वस्त्रीभिः (अनु) (गच्छेम) (देवाः)
विद्वांसः (पुत्रैः) वृद्धावस्थाजन्यदुःखात्भ्रातृभिः (भ्रातृभिः) बन्धुभिः (उत) (वा)
अन्यैरनुक्तैः सम्बन्धिभिः (हिरण्यैः) सुवर्णादिभिः (नाकम्) आनन्दम् (गृभ्णानाः)
गृह्णन्तः (सुकृतस्य) सृष्टकृतस्य वेदोक्तकर्मणः (लोके) द्रष्टव्ये स्थाने (तृतीये)
विज्ञानजे (पृष्ठे) ज्ञीप्सिते (अधि) उपरिभागे (रोचने) रुचिकरे (दिवः)
द्योतनकर्मणः ॥ ५० ॥

अन्वयः—हे देवा विद्वांसः ! यथा यूयं तं गृभ्णाना दिवः सुकृतस्याधिरोचने
तृतीये पृष्ठे लोके वर्त्तमानाः पत्नीभिः पुत्रैर्भ्रातृभिरुत वा हिरण्यैः सह नाकं गच्छत
तथैतैः सहिता वयमनुगच्छेम ॥ ५० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । यथा विद्वांसः स्वस्त्रीपुत्रभ्रातृदुहितृ-
मातृपितृभृत्यपार्श्वस्थान् विद्यासुशिक्षाभ्यां धार्मिकान् पुरुषार्थिनः कृत्वा सन्तुष्टा भवन्ति
तथैव सर्वैरप्यनुवर्त्यम् ॥ ५० ॥

पदार्थः—हे (देवाः) विद्वान् लोगो ! जैसे तुम लोग (तम्) उस पूर्वोक्त अग्नि को
(गृभ्णानाः) ग्रहण करते हुए (दिवः) प्रकाशयुक्त (सुकृतस्य) सुन्दर वेदोक्त कर्म (अधि) में वा
(रोचने) रुचिकारक (तृतीये) विज्ञान से हुए (पृष्ठे) जानने को इष्ट (लोके) विचारने वा देखने

योग्य स्थान में वर्तमान (पत्नीभिः) अपनी २ स्त्रियों (पुत्रैः) वृद्धावस्था में हुए दुःख से रक्षक पुत्रों (भ्रातृभिः) बन्धुओं (उत, वा) और अन्य सम्बन्धियों तथा (हिरण्यैः) सुवर्णादि के साथ (नाकम्) आनन्द को प्राप्त होते हो वैसे इन सब के सहित हम लोग भी (अनु, गच्छेम) अनुगत हों ॥ ५० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जैसे विद्वान् लोग अपनी स्त्री, पुत्र, भाई, कन्या, माता, पिता, सेवक और परोसियों को विद्या और अच्छी शिक्षा से धर्मात्मा पुरुषार्थी करके सन्तोषी होते हैं वैसे ही सब मनुष्यों को होना चाहिये ॥ ५० ॥

आ वाच इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । स्वराडार्षी त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवत। स्वरः ॥

ईश्वरवद्राज्ञा किं कार्यमित्याह ॥

ईश्वर के तुल्य राजा को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

आ वाचो मध्यमरुहद्भुरग्युरयमग्निः सत्पतिश्चेकितानः । पृष्ठे पृथिव्या निहितो दविद्युतदधस्पदं कृणुतां ये पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

आ । वाचः । मध्यम् । अरुहत् । भुरग्युः । अयम् । अग्निः । सत्पतिरिति सत्पतिः । चेकितानः । पृष्ठे । पृथिव्याः । निहित इति निःहितः । दविद्युतत् । अधस्पदम् । अधःपदमित्यधःस्पदम् । कृणुताम् । ये । पृतन्यवः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—(आ) (वाचः) (मध्यम्) मध्ये भवम् (अरुहत्) रोहति (भुरग्युः) पोषकः (अयम्) (अग्निः) विद्वान् (सत्पतिः) सतां पालकः (चेकितानः) विज्ञानयुक्तः (पृष्ठे) उपरिभागे (पृथिव्याः) भूमेः (निहितः) नितरां धृतः (दविद्युतत्) प्रकाशयति (अधस्पदम्) नीचाधिकारम् (कृणुताम्) करोतु (ये) (पृतन्यवः) युद्धायात्मनः पृतनां सेनामिच्छवः ॥ ५१ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! चेकितानः सत्पतिर्भवान् वाचो मध्यं प्राप्य यथाऽयं भुरग्युरग्निः पृथिव्याः पृष्ठे निहितो दविद्युतदारुहत्तेन ये पृतन्यवस्ताम्रधस्पदं कृणुताम् ॥ ५१ ॥

भावार्थः—विद्वांसो राजानो यथेश्वरो ब्रह्माण्डस्य मध्ये सूर्यं निधाय सर्वान् सुखेनोपकरोति तथैव राज्यमध्ये विद्याबले धृत्वा शत्रून् जित्वा प्रजास्थानं मनुष्यानुपकुर्युः ॥ ५१ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् पुरुष ! (चेकितानः) विज्ञानयुक्त (सत्पतिः) श्रेष्ठों के रक्षक आप (वाचः) वाणी के (मध्यम्) बीच हुए उपदेश को प्राप्त हो के जैसे (अयम्) यह (भुरग्युः) पुष्टिकर्ता (अग्निः) विद्वान् (पृथिव्याः) भूमि के (पृष्ठे) ऊपर (निहितः) निरन्तर स्थिर किया (दविद्युतत्) उपदेश से सब को प्रकाशित करता और धर्म पर (आ, रुहत्) आरुढ़ होता है उस के साथ (ये) जो लोग (पृतन्यवः) युद्ध के लिये सेना की इच्छा करते हैं उन को (अधस्पदम्) अपने अधिकार से च्युत जैसे हों वैसे (कृणुताम्) कीजिये ॥ ५१ ॥

भावार्थः—विद्वान् मनुष्यों को चाहिये कि जैसे ईश्वर ब्रह्माण्ड में सूर्यलोक को स्थापन करके सब को सुख पहुँचाता है । वैसे ही राज्य में विद्या और बल को धारण कर शत्रुओं को जीत के प्रजा के मनुष्यों का सुख से उपकार करें ॥ ५१ ॥

अयमग्निरित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदापीं त्रिष्टुप् छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

धार्मिकजनवदितरैर्वर्तितव्यमित्याह ॥

धर्मात्माओं के तुल्य अन्य लोगों को वर्तना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अयमग्निर्वीरतमो वयोधाः सहस्रियो द्योततामप्रयुच्छन् ।
विभ्राजमानः सरिरस्य मध्येऽउप प्र याहि दिव्यानि धाम ॥ ५२ ॥

अयम् । अग्निः । वीरतम इति वीरतमः । वयोधा इति वयःधाः ।
सहस्रियः । द्योतताम् । अप्रयुच्छन्नित्यप्रयुच्छन् । विभ्राजमान इति विभ्राजमानः ।
सरिरस्य । मध्ये । उप । प्र । याहि । दिव्यानि । धाम ॥ ५२ ॥

पदार्थः—(अयम्) (अग्निः) पावक इव सेनापतिः (वीरतमः) वेति स्वबलेन शत्रुबलं व्याप्नोति सोऽतिशयितः (वयोधाः) यः सर्वेषां जीवनं दधाति सः (सहस्रियः) सहस्रेणासङ्ख्यातेन योद्धुसमूहेन सम्मितस्तुल्यः (द्योतताम्) प्रकाशताम् (अप्रयुच्छन्) अप्रमाद्यन् (विभ्राजमानः) विशेषेण विद्यान्यायाभ्यां देदीप्यमानः (सरिरस्य) अन्तरिक्षस्य (मध्ये) (उप) (प्र) (याहि) प्राप्नुहि (दिव्यानि) (धाम) जन्मकर्मस्थानानि ॥ ५२ ॥

अन्वयः—योऽयं वीरतमो वयोधाः सहस्रियः सरिरस्य मध्ये विभ्राजमानोऽप्रयुच्छन्नग्निरिव स भवान् द्योतताम् । दिव्यानि धाम धामानि त्वमुपप्रयाहि ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्या धार्मिकैर्जनैः सहोषित्वा प्रमादं विहाय जितेन्द्रियत्वेन जीवनं वर्धयित्वा विद्याधर्मानुष्ठानेन पवित्रा भूत्वा परोपकारिणः सन्तु ॥ ५२ ॥

पदार्थः—जो (अयम्) यह (वीरतमः) अपने बल से शत्रुओं को अत्यन्त व्याप्त होने तथा (वयोधाः) सब के जीवन को धारण करने वाला (सहस्रियः) असंख्य योद्धाजनों के समान योद्धा (सरिरस्य) आकाश के (मध्ये) बीच (विभ्राजमानः) विशेष करके विद्या और न्याय से प्रकाशित सो (अप्रयुच्छन्) प्रमादरहित होते हुए (अग्निः) अग्नि के तुल्य सेनापति आप (द्योतताम्) प्रकाशित हूजिये और (दिव्यानि) अच्छे (धाम) जन्म कर्म और स्थानों को (उप, प्र, याहि) प्राप्त हूजिये ॥ ५२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि धर्मात्मा जनों के साथ निवास कर प्रमाद को छोड़ और जितेन्द्रियता से अवस्था बढ़ा के विद्या और धर्म के अनुष्ठान से पवित्र होके परोपकारी हों ॥ ५२ ॥

संप्रच्यवध्वमित्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । भुरिगार्षी पङ्क्तिछन्दः ।
पञ्चमः स्वरः ॥

कथं विवाहं कृत्वा किं कुर्यातामित्याह ॥

स्त्री पुरुष कैसे विवाह करके क्या करें यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सम्प्रच्यवध्वमुप संप्रयाताग्नें पथो देवयानान् कृणुध्वम् । पुनः
कृण्वाना पितरा युवानान्वातांसीत् त्वयि तन्तुमेतम् ॥ ५३ ॥

सम्प्रच्यवध्वमिति सम्प्रच्यवध्वम् । उप । संप्रयातेति सम्प्रयात । अग्ने ।
पथः । देवयानानिति देवयानान् । कृणुध्वम् । पुनरिति पुनः । कृण्वाना । पितरा ।
युवाना । अन्वातांसीदित्यनुस्रितांसीत् । त्वयि । तन्तुम् । एतम् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—(संप्रच्यवध्वम्) सम्यग्गच्छत (उप) (संप्रयात्) सम्यक् प्राप्तुत
(अग्ने) विद्वन् ! (पथः) मार्गान् (देवयानान्) देवा धार्मिका यान्ति येषु तान् (कृणुध्वम्)
कुरुत (पुनः) (कृण्वाना) कुर्वन्तौ (पितरा) पालकौ मातापितरौ (युवाना) पूर्ण-
युवावस्थास्थौ । अत्र सर्वत्र विभक्तेराकारादेशः (अन्वातांसीत्) पश्चात् समन्तात्तनुताम् ।
अत्र वचनव्यत्ययेन द्विवचनस्थान एकवचनम् (त्वयि) पितामहे विद्यमाने सति
(तन्तुम्) सन्तानम् (एतम्) गर्भाधानादिरीत्या यथोक्तम् ॥ ५३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यूयं विद्या उपसम्प्रयात देवयानान् पथः सम्प्रच्यवध्वं
धर्मं कृणुध्वम् । हे अग्ने ! त्वयि पितामहे विद्यमाने सति पितरा ब्रह्मचर्यं कृण्वाना
युवाना भूत्वा स्वयंवरं विवाहं कृत्वा पुनरेतं तन्तुमन्वातांसीत् ॥ ५३ ॥

भावार्थः—कुमारा धर्म्येण सेवितब्रह्मचर्य्येण पूर्णा विद्या अधीत्य स्वयं धार्मिका
भूत्वा पूर्णयुवावस्थायां प्राप्तायां कन्यानां पुरुषाः पुरुषाणां च कन्याः परीक्षां कृत्वाऽत्यन्त-
प्रीत्याऽऽकर्षितहृदयाः स्वेच्छया विवाहं विधाय धर्म्येण सन्तानानुत्पाद्य सेवया मातापितरौ
च सन्तोष्याप्तानां विदुषां मार्गं सततमन्वाययुः यथा सरलान् धर्ममार्गान्कुर्युस्तथैव
भूमिजलान्तरिक्षमार्गानपि निष्पादयेरन् ॥ ५३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग विद्याओं को (उपसंप्रयात) अच्छे प्रकार प्राप्त होओ
(देवयानान्) धार्मिकों के (पथः) मार्गों से (संप्रच्यवध्वम्) सम्यक् चलो, धर्म को (कृणुध्वम्)
करो । हे (अग्ने) विद्वान् पितामह ! (त्वयि) तुम्हारे बने रहते ही (पितरा) रक्षा करने वाले
माता पिता तुम्हारे पुत्र आदि ब्रह्मचर्य्य को (कृण्वाना) करते हुए (युवाना) पूर्ण युवावस्था को
प्राप्त हो और स्वयंवर विवाह कर (पुनः) पश्चात् (एतम्) गर्भाधानादिरीति से यथोक्त (तन्तुम्)
सन्तान को (अन्वातांसीत्) अनुकूल उत्पन्न करें ॥ ५३ ॥

भावार्थः—कुमार स्त्री पुरुष धर्मयुक्त सेवन किये ब्रह्मचर्य्य से पूर्ण विद्या पढ़ आप धार्मिक हो पूर्ण युवावस्था की प्राप्ति में कन्याओं की पुरुष और पुरुषों की कन्या परीक्षा कर अत्यन्त प्रीति के साथ चित्त से परस्पर आकर्षित होके अपनी इच्छा से विवाह कर धर्मानुकूल सन्तानों को उत्पन्न और सेवा से अपने माता पिता का संतोष कर के आस विद्वानों के मार्ग से निरन्तर चलें और जैसे धर्म के मार्गों को सरल करें वैसे ही भूमि जल और अन्तरिक्ष के मार्गों को भी बनावें ॥ ५३ ॥

उद्बुध्यस्वेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । आर्षी त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही पूर्वोक्त विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

उद् बुध्यस्वाग्ने प्रति जागृहि त्वमिष्टापुत्ते स१ सृजेथामयं च ।
अस्मिन् सधस्थे अध्युत्तरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सीदत ॥ ५४ ॥

उत् । बुध्यस्व । अग्ने । प्रति । जागृहि । त्वम् । इष्टापुत्ते इतीष्टापुत्ते ।
सम् । सृजेथाम् । अयम् । च । अस्मिन् । सधस्थ इति सधस्थे । अधि ।
उत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् । विश्वे । देवाः । यजमानः । च । सीदत ॥ ५४ ॥

पदार्थः—(उत्) उत्कृष्टरीत्या (बुध्यस्व) जानीहि (अग्ने) विद्यया सुप्रकाशिते स्त्री पुरुष वा (प्रति) (जागृहि) अविद्यानिद्रां त्यक्त्वा विद्यया चेत् (त्वम्) स्त्री (इष्टापुत्ते) इष्टं सुखं विद्वत्सत्करणमीश्वराराधनं सत्संगतिकरणं सत्यविद्यादिदानं च पुत्ते पूर्ण बलं ब्रह्मचर्य्यं विद्यालंकरणं पूर्ण यौवनं पूर्ण साधनोपसाधनं च ते (सम्) सम्यक् (सृजेथाम्) निष्पादयेतम् । अत्र व्यत्ययेनात्मनेपदम् (अयम्) पुरुषः (च) (अस्मिन्) वर्तमाने (सधस्थे) सहस्थाने (अधि) उपरि (उत्तरस्मिन्) आगामिनि (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (यजमानः) पुरुषः (च) स्त्री (सीदत) अवस्थिता भवत ॥ ५४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमुद्बुध्यस्व सर्वान् प्रति जागृहि त्वमयं चास्मिन्सधस्थ उत्तरस्मिन्सधस्थे सदेष्टापुत्ते संसृजेथाम् । विश्वे देवा यजमानश्चैतस्मिन्नधि सीदत ॥ ५४ ॥

भावार्थः—यथाऽग्निजमानौ सुखं पूर्णं सामग्रीं च साधनुतस्तथा कृतविवाहाः स्त्रीपुरुषा अस्मिन् जगति समाचरन्तु । यदा विवाहाय दृढप्रीती स्त्रीपुरुषौ भवेतां तदा विदुष आहुयैतेषां सन्निधौ वेदोक्ताः प्रतिज्ञाः कृत्वा पतिः पत्नी च भवेताम् ॥ ५४ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अच्छी विद्या से प्रकाशित स्त्री वा पुरुष ! तू (उद्बुध्यस्व) अच्छे प्रकार ज्ञान को प्राप्त हो सब के प्रति (प्रति, जागृहि) अविद्यारूप निद्रा को छोड़ के विद्या से चेतन हो (त्वम्) तू स्त्री (च) और (अयम्) यह पुरुष दोनों (अस्मिन्) इस वर्तमान (सधस्थे) एक स्थान में और (उत्तरस्मिन्) आगामी समय में सदा (इष्टापुत्ते) इष्ट सुख विद्वानों का सत्कार,

ईश्वर का आराधन, अन्नछा सङ्ग करना और सत्यविद्या आदि का दान देना यह इष्ट और पूर्णबल, ब्रह्मचर्य, विद्या की शोभा पूर्ण युवा अवस्था, साधन और उपसाधन यह सब पूर्ण इन दोनों को (सं, सृजेथाम्) सिद्ध किया करो (विश्वे) सब (देवाः) विद्वान् लोग (च) और (यजमानः) यज्ञ करने वाले पुरुष, तू इस एक स्थान में (अधि, सीदत) उन्नतिपूर्वक स्थिर होओ ॥ ५४ ॥

भावार्थः—जैसे अग्नि सुगंधादि के होम से इष्ट सुख देता और यज्ञकर्त्ता जन यज्ञ की सामग्री पूरी करता है वैसे उत्तम विवाह किये स्त्री पुरुष इस जगत् में आचरण किया करें । जब विवाह के लिये बड़ प्रीति वाले स्त्री पुरुष हों तब विद्वानों को बुला के उन के समीप वेदोक्त प्रतिज्ञा करके पति और पत्नी बनें ॥ ५४ ॥

येन वहसीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

येन वहसि सहस्रं येनाग्ने सर्ववेदसम् । तेनेमं यज्ञं नो नय
स्वर्देवेषु गन्तवे ॥ ५५ ॥

येन । वहसि । सहस्रम् । येन । अग्ने । सर्ववेदसमिति सर्ववेदसम् । तेन ।
इमम् । यज्ञम् । नः । नय । स्वः । देवेषु । गन्तवे ॥ ५५ ॥

पदार्थः—(येन) प्रतिज्ञातेन कर्मणा (वहसि) (सहस्रम्) असंख्यं गृहाश्रम-
व्यवहारम् (येन) विज्ञानेन (अग्ने) विद्वन् विदुषि वा (सर्ववेदसम्) सर्ववैदैरुक्तं कर्म
(तेन) (इमम्) गृहाश्रमम् (यज्ञम्) संगन्तव्यम् (नः) अस्मान् (नय) (स्वः)
सुखम् (देवेषु) विद्वत्सु (गन्तवे) गन्तुं प्राप्तुम् ॥ ५५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं देवेषु स्वर्गन्तवे येन सहस्रं वहसि येन सर्ववेदसं वहसि
तेनेमं यज्ञं नोऽस्मान्नय ॥ ५५ ॥

भावार्थः—विवाहप्रतिज्ञास्वियमपि प्रतिज्ञा कारयितव्या । हे स्त्रीपुरुषौ !
युवां यथा स्वहितायाचरतं तथास्माकं मातापित्राचार्यातिथीनां सुखायापि सततं
वर्त्तेयाथामिति ॥ ५५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् पुरुष वा विदुषी स्त्री ! तू (देवेषु) विद्वानों में (स्वः) सुख को
(गन्तवे) प्राप्त होने के लिये (येन) जिस प्रतिज्ञा किये कर्म से (सहस्रम्) गृहाश्रम के असंख्य
व्यवहारों को (वहसि) प्राप्त होते हो तथा (येन) जिस विज्ञान से (सर्ववेदसम्) सब वेदों में कहे
कर्म को यथावत् करते हो (तेन) उससे (इमम्) इस गृहाश्रमरूप (यज्ञम्) संगति के योग्य यज्ञ को
(नः) हम को (नय) प्राप्त कीजिये ॥ ५५ ॥

भावार्थः—विवाह की प्रतिज्ञाओं में यह भी प्रतिज्ञा करानी चाहिये कि हे स्त्रीपुरुषो ! तुम दोनों जैसे अपने हित के लिये आचरण करो वैसे हम माता पिता आचार्य और अतिथियों के सुख के लिये भी निरन्तर वर्त्ताव करो ॥ ५५ ॥

अयं त इत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । अग्निर्देवता । निचृदनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥
पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

अयं ते योनिर्ऋत्विगो यतो जातोऽअरोचथाः । तं जानन्नग्नऽआ
रोहथा नो वर्धया रयिम् ॥ ५६ ॥

अयम् । ते । योनिः । ऋत्विग्यः । यतः । जातः । अरोचथाः । तम् ।
जानन् । अग्ने । आ । रोह । अर्थ । नः । वर्धय । रयिम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (ते) तव (योनिः) गृहम् (ऋत्विग्यः) ऋतुः प्राप्तोऽस्य
सः (यतः) यस्य विद्याध्ययनस्याध्यापनस्य च सकाशात् (जातः) जाता च (अरोचथाः)
प्रदीप्येथाः (तम्) (जानन्) जानन्ति च (अग्ने) विद्वन् विदुषि ! च (आ) (रोह)
(अथ) आनन्तर्त्ये । निपातस्य चेति दीर्घः (नः) अस्माकम् (वर्धय) अन्येषामपीति
दीर्घः (रयिम्) संपत्तिम् ॥ ५६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! योऽयं ते तव ऋत्विगो योनिरस्ति यतो जातो जाता त्वं
चारोचथास्तं जानन् जानन्ति चारोहथा नो रयिं वर्धय ॥ ५६ ॥

भावार्थः—विवाहे स्त्रीपुरुषाभ्यामियमपि द्वितीया प्रतिज्ञा कारयितव्या । येन
ब्रह्मचर्येण यया विद्यया च युवां स्त्रीपुरुषौ कृतकृत्यौ भवथस्तत्तां च सदैव प्रचारयतम् ।
पुरुषार्थेन धनादिकं च वर्धयित्वैतत् सन्मार्गे वीतम् । इत्येतत् सर्वं हेमन्तस्य
ऋतोर्व्याख्यानं समाप्तम् ॥ ५६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् वा विदुषि ! (अयम्) यह (ते) तेरा (ऋत्विग्यः) ऋतु अर्थात्
समय को प्राप्त हुआ (योनिः) घर है (यतः) जिस विद्या के पठन पाठन से (जातः) प्रसिद्ध हुआ
वा हुई तू (अरोचथाः) प्रकाशित हो (तम्) उस को (जानन्) जानता वा जानती हुई
(आ, रोह) धर्म पर आरुढ़ हो (अथ) इसके पश्चात् (नः) हमारी (रयिम्) सम्पत्ति को
(वर्धय) बढ़ाया कर ॥ ५६ ॥

भावार्थः—स्त्री पुरुषों से विवाह में यह भी दूसरी प्रतिज्ञा करानी चाहिये कि जिस ब्रह्मचर्य
और जिस विद्या के साथ तुम दोनों स्त्री पुरुष कृतकृत्य होते हो उस २ को सदैव प्रचारित किया करो
और पुरुषार्थ से धनादि पदार्थ को बढ़ा के उस को अच्छे मार्ग में खर्च किया करो । यह सब हेमन्त
ऋतु का व्याख्यान पूरा हुआ ॥ ५६ ॥

तपश्चेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । शिशिरर्तुर्देवता । स्वराडुत्कृतिश्छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

अथ शिशिरस्य ऋतोर्वर्णनमाह ॥

अब अगले मन्त्र में शिशिर ऋतु का वर्णन किया है ॥

तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतूऽअग्नेरन्तःश्लेषोऽसि कल्पेतां
द्यावापृथिवी कल्पन्तामापऽओषधयः कल्पन्तामग्नयः पृथक् मम
ज्यैष्ठ्याय सव्रताः । येऽअग्नयः समनसोऽन्तरा द्यावापृथिवीऽइमे
शैशिरावृतूऽअभिकल्पमानाऽइन्द्रमिव देवाऽअभिसंविशन्तु तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ५७ ॥

तपः । च । तपस्यः । च । शैशिरौ । ऋतू इत्यृतू । अग्नेः । अन्तःश्लेष
इत्यन्तःश्लेषः । असि । कल्पेताम् । द्यावापृथिवी इति द्यावापृथिवी । कल्पन्ताम् ।
आपः । ओषधयः । कल्पन्ताम् । अग्नयः । पृथक् । मम । ज्यैष्ठ्याय । सव्रता इति
सव्रताः । ये । अग्नयः । समनस इति समनसः । अन्तरा । द्यावापृथिवी इति
द्यावापृथिवी । इमे इतीमे । शैशिरौ । ऋतू इत्यृतू । अभिकल्पमाना इत्यभिः
कल्पमानाः । इन्द्रमिवेतीन्द्रम् इव । देवाः । अभिसंविशन्त्वित्यभिसम् विशन्तु ।
तया । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे इति ध्रुवे । सीदतम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—(तपः) यस्तापहेतुः स माघो मासः (च) (तपस्यः) तपो धर्मो
विद्यतेऽस्मिन् स फाल्गुनो मासः (च) (शैशिरौ) शिशिरर्तौ भवौ (ऋतू) खलिङ्ग-
प्रापकौ (अग्नेः) (अन्तःश्लेषः) मध्यप्रवेशः (असि) (कल्पेताम्) (द्यावापृथिवी)
(कल्पन्ताम्) (आपः) (ओषधयः) (कल्पन्ताम्) (अग्नयः) पावकाः (पृथक्)
(मम) (ज्यैष्ठ्याय) (सव्रताः) समाननियमाः (ये) (अग्नयः) (समनसः) समान-
मनोनिमित्ताः (अन्तरा) मध्ये (द्यावापृथिवी) प्रकाशभूमी (इमे) (शैशिरौ)
शिशिरऋतुसंपादकौ (ऋतू) (अभिकल्पमानाः) संपादयन्तः (इन्द्रमिव) ऐश्वर्यमिव
(देवाः) विद्वांसः (अभिसंविशन्तु) (तया) (देवतया) पूज्यतमया व्याप्तया ब्रह्माख्यया
सह (अङ्गिरस्वत्) प्राणवत् (ध्रुवे) दृढे (सीदतम्) सीदतः ॥ ५७ ॥

अन्वयः—हे ईश्वर ! मम ज्यैष्ठ्याय तपश्च तपस्यश्च शैशिरावृतू सुखकारकौ
भवतः । त्वं ययोरग्नेरन्तः श्लेषोऽसि ताभ्यां द्यावापृथिवी कल्पेतामाप ओषधयश्च
कल्पन्ताम् । सव्रता अग्नयः पृथक् कल्पन्तां ये समनसोऽग्नय इमे द्यावापृथिवी अन्तरा
शैशिरावृतू अभिकल्पमानाः सन्ति तानिन्द्रमिव देवा अभिसंविशन्तु । हे स्त्रीपुरुषौ ! युवां
तया देवतया सहाङ्गिरस्वद् वर्त्तमानौ ध्रुवे द्यावापृथिवी इव सीदतम् ॥ ५७ ॥

भावार्थः—अत्रोमालङ्कारः । मनुष्यैः प्रत्यृतुसुखमीश्वरादेव याचनीयम् । ईश्वरस्य विद्युदन्तः प्रविष्टत्वात्सर्वे पदार्थाः स्वस्वनियमेन समर्था भवन्ति विद्वांसः सर्वपदार्थगत-विद्युदग्नीनां गुणदोषान् विजानन्तु स्त्रीपुरुषौ गृहाश्रमे स्थिरमति शैशिरं सुखं भुञ्जाताम् ॥ ५७ ॥

पदार्थः—हे ईश्वर ! (मम) मेरी (ज्यैष्ठ्याय) ज्येष्ठता के लिये (तपः) ताप बढ़ाने का हेतु माघ महीना (च) और (तपस्यः) तापवाला फाल्गुन मास (च) ये दोनों (शैशिरौ) शिशिर ऋतु में प्रख्यात (ऋत्) अपने चिह्नों को प्राप्त करने वाले सुखदायी होते हैं । आप जिनके (अग्नेः) अग्नि के भी (अन्तःश्लेषः) मध्य में प्रविष्ट (अग्नि) हैं उन दोनों से (द्यावापृथिवी) आकाश भूमि (कल्पेताम्) समर्थ हों (आपः) जल (ओषधयः) ओषधियों (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (सव्रताः) एक प्रकार के नियमों में वर्तमान (अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि (पृथक्) अलग २ (कल्पन्ताम्) समर्थ हों (ये) जो (समनसः) एक प्रकार के मन के निमित्तवाले हैं वे (अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि (इमे) इन (द्यावापृथिवी) आकाश भूमि के (अन्तरा) बीच में होने वाले (शैशिरौ) शिशिर ऋतु के साधक (ऋत्) माघ फाल्गुन महीनों को (अभिकल्पमानाः) समर्थ करते हैं । उन अग्नियों को (इन्द्रमिव) ऐश्वर्य के तुल्य (देवाः) विद्वान् लोग (अभिसंविशन्तु) ज्ञानपूर्वक प्रवेश करें । हे स्त्री पुरुषो ! तुम दोनों (तथा) उस (देवतया) पूजा के योग्य सर्वत्र व्याप्त जगदीश्वर देवता के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राण के समान वर्तमान इन आकाश भूमि के तुल्य (ध्रुवे) दृढ़ (सीदतम्) स्थिर होओ ॥ ५७ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । मनुष्यों को चाहिये कि सब ऋतुओं में ईश्वर से ही सुख चाहें ईश्वर विद्युत् अग्नि के भी बीच व्याप्त है इस कारण सब पदार्थ अपने २ नियम से कार्य में स्मर्य होते हैं विद्वान् लोग सब वस्तुओं में व्याप्त बिजुलीरूप अग्नियों के गुण दोष जानें स्त्री पुरुष गृहाश्रम में स्थिरबुद्धि होके शिशिर ऋतु के सुख को भोगें ॥ ५७ ॥

परमेष्ठीत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । विदुषी देवता । भुरिग् ब्राह्मी बृहती छन्दः ।

मध्यमः स्वरः ॥

स्त्रिया किं कार्यमित्याह ॥

स्त्री को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

परमेष्ठी त्वा सादयतु दिवस्पृष्टे ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानाय विश्वं ज्योतिर्यच्छ । सूर्यस्तेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीति परमेऽस्थी । त्वा । सादयतु । दिवः । पृष्टे । ज्योतिष्मतीम् । विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यपऽआनाय । व्यानायेति विऽआनाय । विश्वम् । ज्योतिः । यच्छ । सूर्य । ते । अधिपतिरित्यधिऽपतिः । तथा । देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवा । सीद ॥ ५८ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परम आकाशोऽभिव्याप्य स्थितः (त्वा) (सादयतु) स्थापयतु (दिवः) प्रकाशस्य (पृष्ठे) उपरि (ज्योतिष्मतीम्) प्रशस्तानि ज्योतींषि ज्ञानानि विद्यन्तेऽस्यां ताम् (विश्वस्मै) सर्वस्मै (प्राणाय) (अपानाय) (व्यानाय) (विश्वम्) सर्वम् (ज्योतिः) प्रकाशम् (यच्छु) (सूर्यः) सूर्य इव वर्त्तमानः (ते) तव (अधिपतिः) स्वामी (तथा) पत्याख्यया (देवतया) दिव्यगुणयुक्तया (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवा) दृढा (सीद) स्थिरा भव ॥ ५८ ॥

अन्वयः—हे छि ! परमेष्ठी ज्योतिष्मतीं त्वा दिवस्पृष्ठे विश्वस्मै प्राणायापानाय व्यानाय सादयतु त्वं विश्वं ज्योतिः सर्वाभ्यः स्त्रीभ्यो यच्छु यस्यास्ते तव सूर्य इवाधिपतिरस्ति तथा देवतया सह वर्त्तमानाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद ॥ ५८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलुप्तोपमालङ्कारः । येन परमेश्वरेण यः शरदतुरचितस्तस्योपासनापुरस्सरं तं युक्तया सेवित्वा स्त्रीपुरुषाः सुखं सदा वर्धयन्तु ॥ ५८ ॥

पदार्थः—हे छि ! (परमेष्ठी) महान् आकाश में व्याप्त होकर स्थित परमेश्वर (ज्योतिष्मतीम्) प्रशस्त ज्ञानयुक्त (त्वा) तुझ को (दिवः) प्रकाश के (पृष्ठे) उत्तम भाग में (विश्वस्मै) सब (प्राणाय) प्राण (अपानाय) अपान और (व्यानाय) व्यान आदि की यथार्थ क्रिया होने के लिये (सादयतु) स्थित करे । तू सब स्त्रियों के लिये (विश्वम्) समस्त (ज्योतिः) ज्ञान के प्रकाश को (यच्छु) दिया कर जिस (ते) तेरा (सूर्यः) सूर्य के समान तेजस्वी (अधिपतिः) स्वामी है (तथा) उस (देवतया) अच्छे गुणोंवाले पति के साथ वर्त्तमान (अङ्गिरस्वत्) सूर्य के समान (ध्रुवा) दृढ़ता से (सीद) स्थिर हो ॥ ५८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा तथा वाचकलुप्तोपमालङ्कार है । जिस परमेश्वर ने जो शरद् ऋतु बनाया है उस की उपासनापूर्वक इस ऋतु को युक्ति से सेवन करके स्त्री पुरुष सदा सुख बढ़ाया करें ॥ ५८ ॥

लोकं पृणेत्यस्य परमेष्ठी ऋषिः । इन्द्राग्नी देवते । विराडनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

लोकं पृण छिद्रं पृणार्थो सीद ध्रुवा त्वम् । इन्द्राग्नी त्वा बृहस्पतिरस्मिन् योनावसीषदन् ॥ ५९ ॥

लोकम् । पृण । छिद्रम् । पृण । अथो इत्यर्थो । सीद । ध्रुवा । त्वम् । इन्द्राग्नी इतीन्द्राग्नी । त्वा । बृहस्पतिः । अस्मिन् । योनौ । असीषदन्नित्यसीषदन् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—(लोकम्) इमं परं च (पृण) सुखय (छिद्रम्) (पृण) पिपूडि (अथो) (सीद) (ध्रुवा) निश्चला (त्वम्) (इन्द्राग्नी) इन्द्रः परमैश्वर्यश्चाग्निर्विज्ञाता च तौ (त्वा) त्वाम् (बृहस्पतिः) अध्यापकः (अस्मिन्) (योनौ) गृहाश्रमे (असीषदन्) सादयन्तु ॥ ५९ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि ! त्वं लोकं पृण छिद्रं पृण भुवा सीदाथो इन्द्राग्नी बृहस्पति-
आस्मिन् योनौ त्वाऽसीषदन् ॥ ५९ ॥

भावार्थः—सुदक्षया स्त्रिया गृहकृत्यसाधनानि पूर्णानि कृत्वा कार्याणि साधनी-
यानि विदुषां विदुषीणां च गृहाश्रमकृत्येषु प्रीतिर्यथा स्यात्तथोपदेष्टव्यम् ॥ ५९ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि ! (त्वम्) तू इस (लोकम्) लोक तथा परलोक को (पृण) सुखयुक्त कर
(छिद्रम्) अपनी न्यूनता को (पृण) पूरी कर और (भुवा) निश्चलता से (सीद) घर में बैठ
(अथो) इसके अनन्तर (इन्द्राग्नी) उत्तम धनी ज्ञानी तथा (बृहस्पतिः) अध्यापक (अस्मिन्) इस
(योनौ) गृहाश्रम में (त्वा) तुझ को (असीषदन्) स्थापित करें ॥ ५९ ॥

भावार्थः—अच्छी चतुर स्त्री को चाहिये कि घर के कार्यों के साधनों को पूरे करके सब
कार्यों को सिद्ध करें । जैसे विदुषी स्त्री और विद्वान् पुरुषों की गृहाश्रम के कर्त्तव्य कर्मों में प्रीति हो
वैसा उपदेश किया करे ॥ ५९ ॥

ता अस्येत्यस्य प्रियमेधा ऋषिः । आपो देवताः । विराडनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

अथ राजप्रजाधर्ममाह ॥

अब राजा प्रजा का धर्म अगले मन्त्र में कहा है ॥

ताऽअस्य सूददोहसः सोमं श्रीणन्ति पृश्नयः । जन्मन्देवानां
विशंस्त्रिष्वारोचने दिवः ॥ ६० ॥

ताः । अस्य । सूददोहस इति सूदोहसः । सोमम् । श्रीणन्ति । पृश्नयः ।
जन्मन् । देवानाम् । विशः । त्रिषु । आ । रोचने । दिवः ॥ ६० ॥

पदार्थः—(ताः) (अस्य) सभाध्यक्षस्य (सूददोहसः) सूदाः पाककर्त्तारो
दोहसः प्रपूरकाश्च यासु ताः (सोमम्) सोमवत्याद्योषधिरसान्वितं पाकम् (श्रीणन्ति)
पचन्ति (पृश्नयः) प्रष्टव्यः (जन्मन्) जन्मनि (देवानाम्) विदुषाम् (विशः) या
विशन्ति (त्रिषु) वेदरीत्या कर्मोपासनाज्ञानेषु (आ) (रोचने) प्रकाशने (दिवः)
द्योतनात्मकस्य परमात्मनः ॥ ६० ॥

अन्वयः—या विद्यासुशिक्षान्विता देवानां जन्मन् पृश्नयः सूददोहसस्त्रिषु दिवो
रोचने च प्रवर्त्तमाना विशः सन्ति ता अस्य सोममाश्रीणन्ति ॥ ६० ॥

भावार्थः—प्रजापतिभिः सर्वाः प्रजाः विद्यासुशिक्षाग्रहणे नियोजनीयाः प्रजाश्च
नियुञ्जन्तु । नहोतेन विना कर्मोपासनाज्ञानेश्वराणां यथार्थो बोधो भवितुमर्हति ॥ ६० ॥

पदार्थः—जो विद्या और अच्छी शिक्षा से युक्त (देवानाम्) विद्वानों के (जन्मन्) जन्म
विषय में (पृश्नयः) पूछने हारी (सूददोहसः) रसोइया और कार्यों के पूर्ण करने वाले पुरुषों से युक्त
(त्रिषु) वेदरीति से कर्म उपासना और ज्ञानों तथा (दिवः) सब के अन्तःप्रकाशक परमात्मा के

(रोचने) प्रकाश में वर्तमान (विशः) प्रजा हैं (ताः) वे (अस्य) इस सभाध्यक्ष राजा के (सोमम्) सोमवल्ली आदि ओषधियों के रसों से युक्त भोजनीय पदार्थों को (आ) सब ओर से (श्रीणन्ति) पकाती हैं ॥ ६० ॥

भावार्थः—प्रजापालक पुरुषों को चाहिये कि सब प्रजाओं को विद्या और अच्छी शिक्षा के ग्रहण में नियुक्त करें और प्रजा भी स्वयं नियुक्त हों इस के बिना कर्म उपासना ज्ञान और ईश्वर का यथार्थ बोध कभी नहीं हो सकता ॥ ६० ॥

इन्द्रं विश्वा इत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । इन्द्रो देवता । निचृदनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

इन्द्रं विश्वा अवीवृधन्तसमुद्रव्यचसं गिरः । रथीतमथ रथीनां
वाजानां सत्पतिं पतिम् ॥ ६१ ॥

इन्द्रम् । विश्वाः । अवीवृधन् । समुद्रव्यचसमिति समुद्रव्यचसम् । गिरः ।
रथीतमम् । रथितममिति रथितमम् । रथीनाम् । रथिनामिति रथिनाम् । वाजानाम् ।
सत्पतिमिति सत्पतिम् । पतिम् ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमैश्वर्ययुक्तं सभेशम् (विश्वाः) अखिलाः (अवीवृधन्)
वर्धयन्तु (समुद्रव्यचसम्) समुद्रस्यान्तरिक्षस्य व्यचो व्याप्तिर्यस्य तम् (गिरः)
विद्यासुशिक्षाम्बिता वाण्यः (रथीतमम्) अतिशयितो रथी । अत्र ईन्द्रयिनः ॥ ८ । २ । १७ ॥
इति वार्त्तिकेन इकारादेशः (रथीनाम्) शूरवीराणां मध्ये अत्रान्येषामिति दीर्घः
(वाजानाम्) विज्ञानवताम् (सत्पतिम्) सतां व्यवहाराणां विदुषां वा पालकम्
(पतिम्) स्वामिनम् ॥ ६१ ॥

अन्वयः—विश्वागिरः समुद्रव्यचसं रथीनां वाजानां सत्पतिं प्रजानां
पतिमिन्द्रमवीवृधन् ॥ ६१ ॥

भावार्थः—राजप्रजाजना राजधर्मयुक्तमीश्वरमिव वर्तमानं न्यायाधीशं सभापतिं
सततं प्रोत्साहयन्तु । एवं सभापतिरेतौश्च ॥ ६१ ॥

पदार्थः—(विश्वाः) सब (गिरः) विद्या और शिक्षा से युक्त वाणी (समुद्रव्यचसम्)
आकाश के तुल्य व्याप्तिवाले (रथीनाम्) शूरवीरों में (रथीतमम्) उत्तम शूरवीर (वाजानाम्)
विज्ञानी पुरुषों के (सत्पतिम्) सत्यव्यवहारों और विद्वानों के रक्षक तथा प्रजाओं के (पतिम्) स्वामी
(इन्द्रम्) परमसंपत्तियुक्त सभापति राजा को (अवीवृधन्) बढ़ावें ॥ ६१ ॥

भावार्थः—राज और प्रजा के जन राजधर्म से युक्त ईश्वर के समान वर्तमान न्यायाधीश सभा-
पति को निरन्तर उत्साह दें, ऐसे ही सभापति इन प्रजा और राज के पुरुषों को भी उत्साही करें ॥ ६१ ॥

प्रोथदश्च इत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निदेवता । विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ॥

फिर भी वही विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

प्रोथदश्चो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्व्यस्थात् । आदस्य
वातोऽनुवाति शोचिरध स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ ६२ ॥

प्रोथत् । अश्वः । न । यवसे । अविष्यन् । यदा । महः । संवरणादिति
सम्सवरेणात् । वि । अस्थात् । आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः ।
अध । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—(प्रोथत्) पर्याप्नुयात् (अश्वः) बाजी (न) इव (यवसे) बुसाद्याय
(अविष्यन्) रक्षाणादिकं कुर्वन् (यदा) (महः) महतः (संवरणात्) आच्छादनात्
(वि) (अस्थात्) तिष्ठेत् (आत्) (अस्य) (वातः) गन्ता (अनु) (वाति) गच्छति
(शोचिः) प्रकाशः (अध) अथ (स्म) एव (ते) तव (व्रजनम्) गमनम् (कृष्णम्)
कर्षकम् (अस्ति) ॥ ६२ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! भवान् यवसेऽश्वो न प्रजाः प्रोथत् । यदा महः
संवरणादविष्यन् व्यस्थादादस्य ते तव व्रजनं कृष्णं शोचिरस्ति । अध स्मास्य तव
वातोऽनुवाति ॥ ६२ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः । यथा पालनात्तरंगाः पुष्टा भूत्वा कार्यसिद्धिश्चमा
भवन्ति तथैव न्यायेन संपालिताः प्रजाः सन्तुष्टा भूत्वा राज्यं वर्धयन्ति ॥ ६२ ॥

पदार्थः—हे राजन् ! आप (यवसे) भूसा आदि के लिये (अश्वः) घोड़े के (न) समान
प्रजाओं को (प्रोथत्) समर्थ कीजिये (यदा) जब (महः) बड़े (संवरणात्) आच्छादन से
(अविष्यन्) रक्षा आदि करते हुए (व्यस्थात्) स्थित हों (आत्) पुनः (अस्य) इस (ते)
आप का (व्रजनम्) चलने तथा (कृष्णम्) आकर्षण करने वाला (शोचिः) प्रकाश (अस्ति) है
(अध) इस के पश्चात् (स्म) ही आप का (वातः) चलने वाला भृत्य (अनु, वाति)
पीछे चलता है ॥ ६२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है । जैसे रक्षा करने से घोड़े पुष्ट होकर कार्य सिद्ध
करने में समर्थ होते हैं वैसे ही न्याय से रक्षा की हुई प्रजा सन्तुष्ट होकर राज्य को बढ़ाती हैं ॥ ६२ ॥

आयोष्ट्वेत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । विदुषी देवता । विराट् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

विदुष्या किं कर्त्तव्यमित्याह ॥

विदुषी स्त्री को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

आयोष्त्वा सद्ने सादयाम्यवन्तश्छायायां५ समुद्रस्य हृदये ।
रश्मीवतीं भास्वतीमा या यां भास्या पृथिवीमोर्वन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

आयोः । त्वा । सद्ने । सादयामि । अवन्तः । छायायाम् । समुद्रस्य ।
हृदये । रश्मीवतीम् । रश्मिवतीमिति रश्मिऽवतीम् । भास्वतीम् । आ । या । याम् ।
भासि । आ । पृथिवी । आम् । उरु । अन्तरिक्षम् ॥ ६३ ॥

पदार्थः—(आयोः) न्यायानुगामिनो दीर्घजीवितस्य (त्वा) त्वाम् (सद्ने) स्थाने
(सादयामि) (अवन्तः) रक्षणादि कुर्वन्तः (छायायाम्) आश्रये (समुद्रस्य) (हृदये)
मध्ये (रश्मीवतीम्) प्रशस्तविद्याप्रकाशयुक्ताम् । अत्रान्येषामपीति दीर्घः (भास्वतीम्)
देदीप्यमानाम् (आ) (या) (याम्) प्रकाशम् (भासि) दीपयसि (आ) (पृथिवीम्)
भूमिम् (आ) (उरु) (अन्तरिक्षम्) आकाशम् ॥ ६३ ॥

अन्वयः—हे स्त्रि ! या त्वं यां पृथिवीमन्तरिक्षमुर्वाभासि तां रश्मीवतीं भास्वतीं
त्वा त्वामायोः सद्नेऽवतश्छायायामा सादयामि समुद्रस्य हृदयेऽहमा सादयामि ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रि ! सम्यक्पालकस्य पत्युः सद्ने तदाश्रये समुद्रवदक्षोभां हृदां
त्वां स्थापयामि त्वं गृहाश्रमधर्मं प्रकाश्य पत्यादीन् सुखय त्वां चैते सुखयन्तु ॥ ६३ ॥

पदार्थः—हे स्त्रि ! (या) जो तू (याम्) प्रकाश (पृथिवीम्) भूमि और (अन्तरिक्षम्)
आकाश को (उरु) बहुत (आ, भासि) प्रकाशित करती है उस (रश्मीवतीम्) शुद्ध विद्या के
प्रकाश से युक्त (भास्वतीम्) शोभा को प्राप्त हुई (त्वा) तूम् को (आयोः) न्यायानुकूल चलने वाले
चिरंजीवी पुरुष के (सद्ने) स्थान में और (अवन्तः) रक्षा आदि करते हुए के (छायायाम्) आश्रय में
(आ, सादयामि) अच्छे प्रकार स्थापित तथा (समुद्रस्य) अन्तरिक्ष के (हृदये) बीच (आ)
शुद्ध प्रकार से मैं स्थित कराता हूँ ॥ ६३ ॥

भावार्थः—हे स्त्रि ! अच्छे प्रकार पालने हारे पति के आश्रयरूप स्थान में समुद्र के तुल्य
चञ्चलतारहित गम्भीरतायुक्त प्यारी तूम् को स्थित करता हूँ । तू गृहाश्रम के धर्म का प्रकाश कर पति
आदि को सुखी रख और तूम् को भी पति आदि सुखी रखें ॥ ६३ ॥

परमेष्ठीत्यस्य वसिष्ठ ऋषिः । परमात्मा देवता । आकृतिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

दम्पतीभ्यां कथं भवितव्यमित्याह ॥

स्त्री पुरुष परस्पर कैसे हों यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

परमेष्ठी त्वां सादयतु दिवस्पृष्टे व्यचस्वतीं प्रथस्वतीं दिवं यच्छु
दिवं हृद् दिवं मा हिंसीः । विश्वस्मै प्राणायानाय व्यानार्योदानाय

प्रतिष्ठायै चरित्राय । सूर्यस्त्वाभिपातु मह्या स्वस्त्या छर्दिषा शन्तमेन
तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

परमेष्ठी । परमेस्थीति परमेऽस्थी । त्वा । सादयतु । दिवः । पृष्ठे ।
व्यचस्वतीम् । प्रथस्वतीम् । दिवम् । यच्छ । दिवम् । दृंह । दिवम् । मा ।
हिंसीः । विश्वस्मै । प्राणाय । अपानायेत्यपऽआनाय । व्यानायेति विऽआनाय ।
उदानायेत्युत्ऽआनाय । प्रतिष्ठायै । प्रतिस्थाय इति प्रतिऽस्थायै । चरित्राय । सूर्यः ।
त्वा । अभि । पातु । मह्या । स्वस्त्या । छर्दिषा । शन्तमेनेति शम्स्तमेन । तया ।
देवतया । अङ्गिरस्वत् । ध्रुवे । सीदतम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—(परमेष्ठी) परमात्मा (त्वा) त्वां सतीं स्त्रियम् (सादयतु) (दिवः)
कमनीयस्य गृहस्थव्यवहारस्य (पृष्ठे) आधारे (व्यचस्वतीम्) प्रशस्तविद्याव्यापिकाम्
(प्रथस्वतीम्) बहुः प्रथः प्रख्यातिः प्रशंसा विद्यते यस्यां ताम् (दिवम्) न्यायप्रकाशम्
(यच्छ) देहि (दिवम्) विद्यासूर्यम् (दृंह) (दिवम्) धर्मप्रकाशम् (मा) (हिंसीः)
हिंस्याः (विश्वस्मै) समग्राय (प्राणाय) जीवनसुखाय (अपानाय) दुःखनिवृत्तये
(व्यानाय) विविधविद्याव्याप्तये (उदानाय) उत्कृष्टबलाय (प्रतिष्ठायै) सर्वत्रसत्काराय
(चरित्राय) सत्कर्मानुष्ठानाय (सूर्यः) चराचरात्मेश्वरः (त्वा) त्वाम् (अभि) सर्वतः
(पातु) रक्षतु (मह्या) महत्या (स्वस्त्या) सत्क्रियया (छर्दिषा) सत्यासत्यदीप्तेन
(शन्तमेन) अतिशय सुखेन (तया) (देवतया) (अङ्गिरस्वत्) (ध्रुवे) पुरुषः
स्त्री च (सीदतम्) ॥ ६४ ॥

अन्वयः—हे स्त्री ! परमेष्ठी विश्वस्मै प्राणायपानाय व्यानायोदानाय प्रतिष्ठायै
चरित्राय दिवस्पृष्ठे प्रथस्वतीं व्यचस्वतीं यां त्वा त्वां सादयतु सा त्वं दिवं यच्छ दिवं
दृंह दिवं मा हिंसीः सूर्यो मह्या स्वस्त्या शन्तमेन छर्दिषा त्वाभिपातु सपतिस्त्वं च तया
देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवे सीदतम् ॥ ६४ ॥

भावार्थः—परमेश्वर आज्ञापयति यथा शिशिरर्तुः सुखप्रदो भवति तथा स्त्रीपुरुषौ
परस्परं संतुष्टौ भूत्वा सर्वाण्युत्तमानि कर्माण्यनुष्ठाय दुष्टानि त्यक्त्वा परमेश्वरोपासनया
च सततं प्रमोदेताम् ॥ ६४ ॥

पदार्थः—हे स्त्री ! (परमेष्ठी) परमात्मा (विश्वस्मै) समग्र (प्राणाय) जीवन के सुख
(अपानाय) दुःखनिवृत्ति (व्यानाय) नाना विद्याओं की व्याप्ति (उदानाय) उत्तम बल (प्रतिष्ठायै)
सर्वत्र सत्कार और (चरित्राय) श्रेष्ठ कर्मों के अनुष्ठान के लिये (दिवः) कमनीय गृहस्थ व्यवहार के
(पृष्ठे) आधार में (प्रथस्वतीम्) बहुत प्रसिद्ध प्रशंसा वाली (व्यचस्वतीम्) प्रशंसित विद्या में व्याप्त
जिस (त्वा) तुझ को (सादयतु) स्थापित करं सो तू (दिवम्) न्याय के प्रकाश को (यच्छ)
दिया कर (दिवम्) विद्यारूप सूर्य को (दृंह) दृढ़ कर (दिवम्) धर्म के प्रकाश को (मा, हिंसीः)

मत नष्ट कर (सूर्यः) चराचर जगत् का स्वामी ईश्वर (मह्य) बड़े अच्छे (स्वस्त्या) सत्कार (शान्तमेन) अतिशय सुख और (हृदिषा) सत्यासत्य के प्रकाश से (त्वा) तुम्ह को (अभिपातु) सब ओर से रक्षा करे वह तेरा पति और तू दोनों (तथा) उस (देवतया) परमेश्वर देवता के साथ (अङ्गिरस्वत्) प्राण के तुल्य (ध्रुवे) निश्चल (सीदतम्) स्थिर रहो ॥ ६४ ॥

भावार्थः—परमेश्वर आज्ञा करता है कि जैसे शिशिर ऋतु सुखदायी होता है वैसे स्त्रीपुरुष परस्पर सन्तोषी हों सब उत्तम कर्मों का अनुष्ठान कर और दुष्ट कर्मों को छोड़ के परमेश्वर की उपासना से निरन्तर आनन्द किया करें ॥ ६४ ॥

सहस्रस्येत्यस्य मधुच्छन्दा ऋषिः । विद्वान् देवता । विराडनुष्टुप् छन्दः ।

गान्धारः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ॥

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये यह विषय अगले मन्त्र में कहा है ॥

सहस्रस्य प्रमामि सहस्रस्य प्रतिमामि सहस्रस्योन्मामि
साहस्रोऽसि सहस्राय त्वा ॥ ६५ ॥

सहस्रस्य । प्रमेति प्रमा । असि । सहस्रस्य । प्रतिमेति प्रतिमा । असि ।
सहस्रस्य । उन्मेत्युत्समा । असि । साहस्रः । असि । सहस्राय । त्वा ॥ ६५ ॥

पदार्थः—(सहस्रस्य) असंख्यपदार्थयुक्तस्य जगतः (प्रमा) प्रमाणं यथार्थ-
विज्ञानम् (असि) (सहस्रस्य) असंख्य पदार्थविशेषस्य (प्रतिमा) प्रतिमीयन्ते परिमीयन्ते
सर्वे पदार्था यया सा (असि) (सहस्रस्य) असंख्यातस्य स्थूलवस्तुनः (उन्मा) ऊर्ध्व
मिनोति यया तुलया तद्वत् (असि) (साहस्रः) सहस्रमसंख्याताः पदार्था विद्या वा
विद्यन्ते यस्य सः (असि) (सहस्राय) असंख्यप्रयोजनाय (त्वा) त्वाम् ॥ ६५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् विदुषि वा यतस्त्वं सहस्रस्य प्रमेवासि सहस्रस्य प्रतिमेवासि
सहस्रस्योन्मेवासि साहस्रोऽसि तस्मात्सहस्राय त्वा त्वां परमेष्ठी सत्ये व्यवहारे
सादयतु ॥ ६५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कारः । पूर्वमन्त्रात्परमेष्ठीसादवत्विति पदद्वय-
मनुवर्त्तते । मनुष्याणां त्रिभिः साधनैर्व्यवहाराः सिध्यन्ति । एकं प्रमा यद्यथार्थविज्ञानम् ।
द्वितीया प्रतिमा यानि परिमाणसाधनानि पदार्थतोलनार्थानि तृतीयसुन्मा तुलादिकं
चेति ॥ ६५ ॥

इति शिशिरर्त्तोर्वर्णनम् । अत्रर्त्तविद्याप्रतिपादनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायार्थेन सह
संगतिरस्तीति वेद्यम् ॥

पदार्थः—हे विद्वन् पुरुष विदुषी स्त्रि वा जिस कारण तू (सहस्रस्य) असंख्यात पदार्थों से युक्त जगत् के (प्रमा) प्रमाण यथार्थ ज्ञान के तुल्य (असि) है (सहस्रस्य) असंख्य विशेष पदार्थों के (प्रतिमा) तोलनसाधन के तुल्य (असि) है (सहस्रस्य) असंख्य स्थूल वस्तुओं के (उन्मा) तोलने की तुला के समान (असि) है (साहस्रः) असंख्य पदार्थ और विद्याओं से युक्त (असि) है इस कारण (सहस्राय) असंख्यात प्रयोजनों के लिये (त्वा) तुझ को परमात्मा व्यवहार में स्थित करे ॥ ६५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है। यहां पूर्वमन्त्र से परमेष्ठी, सादयतु इन दो पदों की अनुवृत्ति आती है। तीन साधनों से मनुष्यों के व्यवहार सिद्ध होते हैं। एक तो यथार्थविज्ञान दूसरा पदार्थ तोलने के लिये तोल के साधन बाट और तीसरा तराजू आदि। यह शिशिर ऋतु का वर्णन पूरा हुआ ॥ ६५ ॥

इस अध्याय में ऋतुविद्या का प्रतिपादन होने से इस अध्याय के अर्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये।

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीमत्परमविदुषां विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां
शिष्येण दयानन्दसरस्वतीस्वामिना निमिते संस्कृतभाषाऽर्थभाषाभ्यां विभूषते
सुप्रमाणयुक्तं यजुर्वेदभाष्यं पञ्चदशोऽध्यायः सम्पूर्णः ॥ १५ ॥

